

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Gönüllü
Ermeni Birlikleri (1914-1917)**

Yüksek Lisans Tezi

Furkan Sakallı

Nisan 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Gönüllü
Ermeni Birlikleri (1914-1917)**

Yüksek Lisans Tezi

Furkan Sakallı

Danışman

Prof. Dr. Recep Karacakaya

Nisan 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Furkan Sakallı tarafından hazırlanan “Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi’nde Gönüllü Ermeni Birlikleri (1914-1917)” başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Recep Karacakaya
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü
İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Gürcan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 30/04/2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnotlarda kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Recep Karacakaya

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Furkan Sakallı

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Gönüllü Ermeni Birlikleri (1914-1917)

Sakallı, Furkan

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Recep Karacakaya

Nisan 2024

Gönüllü Ermeni Birlikleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce kurulmaya başlanmış ve Ermenilerin savaş sonunda bağımsızlıklarını elde etmek için Osmanlı Devleti ile savaşmışlardır. Gönüllü Ermeni Birlikleri özellikle Kafkaslar ve Balkanlarda yoğun bir toplanma faaliyeti geçirmiş, dünyanın başka yerlerinden gelen Ermeniler de onlara katılmışlardır. Ermenilerin bir kısmı gönüllülük hareketine katılmışlardır. Ermenilerin zengin ve siyaset ile uğraşan kesimi gönüllülük hareketinin diplomatik ayağını oluşturmuşlardır. Ticaretle uğraşan kesimi ise harekete ekonomik destek vermişlerdir. Son olarak işçi kesimi ise gönüllü olarak savaşa katılmışlardır. Osmanlı istihbaratı bu süreçte çok yoğun bir çaba harcamıştır. Hemen hemen her gün gönüllüler ile alakalı çeşitli belgeler devletin kurumları arasında gidip gelmiştir. Gönüllülerin toplanmış olduğu Rusya ve Balkan Devletleri basınında gönüllüler dikkate mazhar olmuşlardır. Toplanma ve savaş sürecinde farklı çeşitlerde farklı yardımlar da almışlardır. Kafkasya Cephesi'ndeki faaliyetleri ile Rus ordusuna hem yarar hem de zararlar getirmişlerdir. Bu faaliyetleri Rus komuta kademesince çeşitli yerlerde değerlendirmelere tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Gönüllü, Kafkasya, Rusya, Balkanlar, 1914-1917

ABSTRACT

Armenian Volunteer Units on the Caucasus Front in the First World War (1914-1917)

Sakalli, Furkan

Master's Thesis, Department of History

Supervisor: Professor, Recep Karacakaya, Ph.D.

April 2024

In this study, the activities of Armenian volunteer units which fought against Ottoman Empire were analysed. In this direction, domestic archival documents containing information about Armenian Volunteer Units, news in Russia and other countries and research-analyse type production related to the activities of units were used. Armenian volunteer units were started to organise before the beginning of the WWI and fought against Ottoman Empire for independence. They were mainly gathered together from the Caucasus and Balkans. In addition people from around the World joined them. In the newspapers of countries from where volunteers joined the army they took a serious attention of people and correspondents. In the process of gathering and war they received various aid. With their presence they contributed to Russian army and also damaged it. Their activities were interpreted by various Russian commanders.

Keywords: Armenian, Volunteer, Caucasus, Russia, Balkans, 1914-1917

TEŞEKKÜR

Gönüllü Ermeni Birlikleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce kurulmaya başlanmış ve Ermenilerin savaş sonunda bağımsızlıklarını elde etmek için Osmanlı Devleti ile savaşmışlardır. Gönüllü Ermeni Birlikleri özellikle Kafkaslar ve Balkanlarda yoğun bir toplanma faaliyeti geçirmiş, dünyanın başka yerlerinden gelen Ermeniler de onlara katılmışlardır. Ermenilerin bir kısmı gönüllülük hareketine katılmışlardır.

Bu tezde, Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Rus ordusunda çarpışan Gönüllü Ermeni Birlikleri incelenmiştir. Tez hazırlanırken söz konusu birliklere ilişkin bilgilerin yer aldığı Osmanlı Arşiv Belgeleri, Rusya ve diğer yabancı ülke basınında yer alan haberler ve birliklerin faaliyetleri ile ilişkili bulunan araştırma-inceleme türünden eserlerden yararlanılmıştır.

Bu tez, Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Rus ordusunda savaşan Gönüllü Ermeni Birlikleri'ni incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın giriş bölümünde XVIII. yüzyılın başından itibaren Türk-Rus-Ermeni ilişkileri hakkında özet bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, Ermenilerin savaş öncesi Rus saflarına geçmesi, Ermeni Gönüllü Birlikleri'nin kuruluşu, Kafkasya'da ve Balkanlar'daki faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ise Ermeni Gönüllü Birliklerine yapılan yardımlar, Ermeni Ruhani Liderliğinin süreçte oynadıkları rol ve son olarak Ermeni gönüllülerin savaş içerisindeki durumları incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Rus ve Rus yanlısı basında Ermeniler ve gönüllü birliklerinin faaliyetleri ile ilgili olan yazılar değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişinin değerli katkıları olmuştur. İlk olarak çalışma konusunu bana güvenerek emanet eden ve çalışma sürecinde yardımını her zaman hissettiğim saygıdeğer hocam/tez danışmanım Prof. Dr. Recep KARACAKAYA'ya minnettarım. Ayrıca lisans

dönemimden itibaren eğitimimde katkısı olan İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü hocalarıma şükran borçluyum. Tez metnini gözden geçiren ve hatalarımı düzeltmede titizlikle çalışan sevgili kardeşim Fatih SAKALLI'ya da teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, maddi ve manevi destekleriyle fedakârlıklarını her zaman hissettiren annem, babam ve kardeşlerime şükranlarımı sunarım. Bu çalışmanın yapılması onların destek ve fedakârlıklarıyla daha kolay bir hale gelmiştir.

Furkan SAKALLI

30 Nisan 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ JÜRİSİ ONAYI.....	III
BEYANLAR.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
TEŞEKKÜR.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	IX
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
Metodoloji ve Kaynakça.....	1
1.BÖLÜM	8
1. SAVAŞ HAZIRLIĞINDA GÖNÜLLÜ ERMENİ BİRLİKLERİ....	8
1.1. Ermenilerin Rus Saflarına Geçmesi.....	8
1.2. Gönüllü Ermeni Birliklerinin Kurulması.....	13
1.2.1. Kafkasya'daki Faaliyetler.....	14
1.2.2. Balkanlar'daki Faaliyetler.....	25
1.2.2.1. Bulgaristan'da Gönüllü Ermeni Faaliyetleri.....	25
1.2.2.2. Romanya'da Gönüllü Ermeni Faaliyetleri.....	32
1.2.3. Amerika Birleşik Devletleri'nde Gönüllü Ermeni Faaliyetleri.....	55
2. BÖLÜM	57

2. GÖNÜLLÜ ERMENİ BİRLİKLERİ VE SAVAŞ.....	57
2.1. Ermeni Ruhani Liderliği ve Gönüllü Ermeni Birlikleri.....	57
2.2. Rus Ordusu ve Gönüllü Ermeni Birlikleri.....	58
2.3. Gönüllü Ermeni Birliklerine Gelen Yardımlar.....	67
3. BÖLÜM.....	69
3. PETERSBURG SEFARETİ BELGELERİNDE ERMENİLER VE GÖNÜLLÜ ERMENİ BİRLİKLERİ.....	69
3.1. Petersburg Sefareti Belgelerinde Ermeniler.....	69
3.2. Merkezî Rus Basınında Gönüllü Ermeni Birlikleri.....	82
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA.....	100
EKLER.....	103

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.g.t.	Adı geçen tez
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
A.Ü.	Atatürk Üniversitesi
Bkz.	Bakınız
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DH.	Dâhiliye
Dr.	Doktor
EUM.2.Şb.	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube
gg.	Yıllar
HR.	Hariciye
İD	İdare Evrakı
İm.	İsminde
No.	Numara
Pr.	Profesör
S.	Sayı
s.	Sayfa
SFR.01.	Petersburg Sefareti
SFR.04.	Sofya Sefareti
SYS.	Siyasi Şube
St.	Aziz

ŞFR.	Şifre Kalemi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TTK	Türk Tarih Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
vv.	Yüzyıllar

GİRİŞ

Metodoloji ve Kaynakça

“Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi’nde Gönüllü Ermeni Birlikleri (1914-1917)” adını verdiğimiz tez çalışması, söz konusu birlikler ile ilgili ayrıntılı bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Gönüllü Ermeni Birlikleri’nin kurulmasından dağılmasına kadar geçen süreç ayrıntıları ile beraber incelenmiştir. Bu süreç içerisinde gönüllü alayları nasıl oluşturulmuştur, oluşturulmasında kimler rol oynamıştır, hangi şartlarda bu birlikler oluşturulmuştur, birliklerde kaç kişi ve kimler yer almıştır, birliklere kimler tarafından ve ne surette yardımlar yapılmıştır, birliklerin Rus ordularına katkıları ve zararları neler olmuştur, birliklerin kendileri ve faaliyetleri merkezi Rus basınına nasıl yansımıştır gibi soruların cevapları aranmaya çalışılmıştır. Tez çalışmamızın kaynaklarını ise Osmanlı arşiv belgeleri, kitaplar, yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler ve gazeteler oluşturmuştur. Osmanlı arşiv belgelerinin ise Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri siyasi, şifre, idare ve sefaret kalemleri ile evraklarına müracaat edilmiştir. Kullanılan gazeteleri ise Moskova ve St. Petersburg’da yayın yapan merkezi Rus basını oluşturmaktadır. Hiç şüphe yok ki, Ermeni Gönüllü Alaylarının faaliyetleri yerli ve yabancı birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve bu konu üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Bu konu hakkında yapılan araştırmalar son yıllarda artış göstermektedir. Fakat konu üzerinde yapılan araştırmalar genellikle makale ve kitap bölümleri ile sınırlı kalmakta, bu eserlerde ise genellikle Rusça kaynaklara müracaat edilip Osmanlı arşiv belgelerine az atıf yapılmaktadır. Yapılan çalışmalardan bir tanesi olan “Ermeni Asıllı Rus General Korganoff’a göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri” adlı Hikmet Özdemir’in kitabıdır. Özdemir eserinde Korganoff’un eserini Türkçeye çevirmekle birlikte Ermenilerin

savaşa katılmalarından katıldıkları harekâtlara kadar bilgiler vermektedir. Rus kaynaklarına dayandırılan ve gönüllüler hakkında bilgi veren iki tez çalışması yapılmıştır. Bunlardan biri Şahin Doğan'ın "Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)" ile Fatih Mehmet Ekşi'nin "Rusça gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)" tezleridir. Makale olarak ise Nejla Günay tarafından "Yeniköy Antlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği" ile Cemil Hasanlı'nın "Kafkas Cephesi'nde Gönüllü Ermeni Birlikleri (1914-1916)" adlı çalışmaları kaleme alınmıştır. Yaptığımız tez çalışması ise bunların aksine genellikle Osmanlı arşiv belgelerine dayanmakla birlikte, yine çalışmalarda az kullanılan merkezi Rus basınına atıflar yapmaktadır.

Ruslar ile Ermeniler arasındaki ilk siyasi ilişkiler XVIII. yüzyılın başında Ermenilerin Çar I. Petro ile görüşmesi ile başlamıştır. Daha önce de Avrupalı devletler nezdinde girişimlerde bulunan Ermeniler, bu görüşmelerden sadece Rusların bulundukları bölgeye (Kafkasya) dikkatlerini çekmelerini sağlayabilmişlerdir. Bu sıralarda Rusların yeni koloniler ve ucuz hammadde elde etme, kârlı pazarlar bulma ve sıcak denizlere inme amaçları ile İran'da yaşayan Ermenilerin ekonomik çıkarlarının örtüştüğü görülmektedir.¹ İlk görüşmeler sırasında Ermeni tarafı her ne kadar Rusları İran Şahı'nın güçsüzlüğüne ve bölgedeki Ermenilerin kolay bir şekilde on binlerce askeri bir araya toplayıp seferber edebileceğine ikna etmeye çalışmışsa da bu çabalar Rusların Baltık sahasındaki önceliklerine takılarak sonuç vermemiştir. Durum böyle olsa da Ruslar Kafkasya ile alakalarını kesmemiş, I. Petro elçilikleri aracılığı ile bölgenin nabzını tutmaya devam etmiştir.²

1722 yılında I. Petro'nun Kafkasya'ya yapmış olduğu sefer, Rus-Ermeni askerî iş birliğinin görüldüğü ilk sefer olmuştur. Sefer öncesinde Ermenilerin ilk görüşmelerde bu iş birliğinin yapılmasına yönelik talepleri devam etmiş, sefer sırasında Rus ordusu Derbent'e kadar ilerleyebilmiştir. Sefer Rusların Kafkasya'daki varlığının Osmanlı Devleti tarafından tanındığı 1724 İstanbul Antlaşması ile sona ermiştir. Ermeniler ise

¹ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2009 Ocak, s. 31-32.; Musa Gasımlı, *Anatolia i Yujniy Kavkaz v 1724-1920-e gg.: V Poiskah İstoričeskoj İnstiny*, İnsan, Moskva, 2014 Mart, s. 10-11.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazi Akademik Bakış*, C. I, S. 2. (Yaz 2008).

² Sertçelik, *a.g.e.*, s.33.; Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 27.

bu sefer sonucunda Kafkasya'ya yerleştirilmeye başlanmıştır. Rusya tarafından himaye ve gelecek kuşakları için eğitim desteği de Ermenilere verilen vaatler arasındaki yerini almıştır. Rusya, İran ile yaptığı Reşt (1732) ve Gence (1735) antlaşmaları ile elde ettiği bōlgelerden çekilse de bu adımları Kafkasya politikaları bağlamında geçici olmuş, kalıcılık kazanmamıştır.³ Nitekim daha sonra bōlgede yapılan savaşlar bunun en büyük göstergesi olacaktır.

Çar I. Petro'nun ölümünün ardından Ermeniler ile ilgili olaylar II. Yekaterina döneminde hız kazanmıştır. Bu dönemde Kafkasya'da sayıları artan Ermeniler kendilerine ait bağımsız bir devleti ortaya çıkarabilmek için plan ve projeler üretmeye başlamışlardır. Bu zamana kadar Rus Çar ve Çariçelerinde almış oldukları vaatlerin tesiriyle de harekete geçen Ermenilere karşı Rusya tedbir almaya başlamıştır. Bu tedbirlerin sonucunda kurulması planlanan bağımsız Ermenistan'a geçit verilmemiştir. Kurulması planlanan Ermenistan Devleti hakkında Ermeni burjuvazisinin ve feodal beylerinin arasındaki fikir ayrılığı da ayrıca vurgulanması gereken bir olgudur.⁴ Ermenilerin II. Yekaterina döneminde elde ettiklerine bakılacak olursa siyasi, askerî, mali ve dini yönden Ruslara öncekinden daha bağlı bir toplumun ortaya çıktığı görölmektedir.

XIX. yüzyılın başlaması ile birlikte Rus-Ermeni münasebetleri daha da yoğunlaşmıştır. Rusların Ermenileri tekrar kendi menfaatleri doğrultusunda kullanma süreci bu yüzyılda Ermeniler arasında Rus taraftarlığı propagandasının yayılması ile başlamıştır. Ermeniler ile bu zamana kadarki ilişkilerinde din faktörünün de önemini kavrayan Rusya, Eçmiyazin'i (Ermeni dini merkezi) himaye altına almayı da ihmal etmemiştir. 1804 yılı itibariyle de bōlgede yapılacak savaşlar için Ermenilerden yerel milis kuvvetlerinin kullanılmaya başlandığı görölmektedir, milis kuvvetlerine ek olarak yine savaş zamanlarında Ermeni gönüllü birliklerinden sayıları en fazla olacak şekilde yararlanılmaya çalışılmıştır. Türklere ve İranlılara karşı yapılan savaşlarda Ermeni kökenli komutanlar da yine bu yüzyılla beraber görölmeye başlanmıştır.⁵

³ Sertçelik, *a.g.e.*, s.33.; Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.27-28.

⁴ Sertçelik, *a.g.e.*, s.36-38.

⁵ V.V.Lapin, *Armiya Rossii v Kavkazskoy Voyne XVIII-XIX vv.*, Yevropeyskiy Dom, Sankt-Peterburg, 2008, s. 338-339.; Sertçelik, *a.g.e.*, s.39-40.

Kafkasya Ermenileri için durum bu şekildeyken Türkiye Ermenileri için onların Türk yönetimine sadık olduklarını Rus kayıtları açığa vurmaktadır.⁶

1826-1830 yılları arasında süren Rus-İran ve Türk-Rus savaşları birçok açıdan Ermeni milletinin kaderini tayin eden savaşlar olarak tarihe geçmiştir. Rusların Ermeniler ile kurmakta olduğu yakın temasları kendisi için bir tehdit olarak algılayan İran, Rusya'ya 1826 yılında savaş ilan etmiştir. Bu savaş içerisinde Ermeni Kilisesinin Reisi Nerses Aşdaragesi'ye ayrı bir parantez açılmalıdır. Katogikos bu savaş için Ermenileri isyana teşvik etmekle kalmamış, beraberindeki Ermeni asıllı Rus komutanları (General Madatov ve Albay Lazaryev) ile birlikte Ermenilerden askerî birlikler oluşturmuştur. Savaş Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile son bulmuştur.⁷

Bu olaylar yaşanırken Balkan Hristiyanlarını Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmakta olan Rusya'ya Osmanlı Devleti ile direkt çatışma imkânını bu antlaşma sunmuştur. Osmanlı Devleti ile 1828 yılında başlayan savaşta da Ermeniler, İran savaşına benzer bir şekilde hareket etmişlerdir. Bu savaşta yeni denilebilecek husus ise Osmanlı Devleti'ne sadık binlerce Ermeni'nin Rusya tarafında yer alması olmuştur. Savaş sonunda Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç eden yaklaşık yüz bin Ermeni Rusya'ya verilen desteği kanıtlar niteliktedir.⁸ Savaş sırasında yaşanan katliamlar gibi elim hadiseler sonucu Türk ve Ermeni milletleri arasına güvensizlik duygusu girmesine rağmen Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı tutumunda bir değişikliğe gitmemiştir.⁹

Savaşların bitmesinin ardından Ermenilerin hayal ettikleri şekilde bir yaşam süremeyecekleri kısa bir süre sonra anlaşılmıştır. Bunun ilk işareti ise Katogikos Aşdaragesi'nin başına buyruk hareketleri sonucu sürgüne gönderilmesi olmuştur. Ayrıca savaşların başında Ermenilere söz verildiği gibi siyasi bir özerklik sağlanmamış, aksine bir "Ermeni Vilayeti" oluşturulmuştur. Bu vilayet içerisinde Ermenilerin Rus yönetiminden gördükleri siyasi, ekonomik, dini ve kültürel baskı, sansür, takip ve köleleştirilme olmuştur. Bu şartlar altında yaşamak zorunda bırakılan Ermenilere Osmanlı Devleti kapısını kapatmamış, dönmek isteyenlere zorluk

⁶ Sertçelik, *a.g.e.*, s.39-40.; Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s.15.

⁷ Sertçelik, *a.g.e.*, s.42-44.; Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

⁹ Sertçelik, *a.g.e.*, s.44-49.

çıkartmamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında olduğu gibi savaş sonrasında Ermenilere yönelik tavrının değişmediği görülmektedir.¹⁰

Rusya'da Ermeni Vilayetin kurulmasının ardından Osmanlı Devleti'nde yaşananlara bakılacak olursa Osmanlı Devleti'nin Ermeni vatandaşlarına karşı tutumunun Rusların politikalarının tam zıttı olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti, bu dönemde Ermenilerin can ve mal güvenliklerini teminat altına alacak önlemlere başvurmuş, dini ve sosyal meselelerini kendileri halledebilmeleri için meclisler oluşturmalarının önünü açmıştır.¹¹ Fakat Osmanlı Devleti'nin bu tutumu Ermenilerin ileride kendisine karşı hareketlerini tamamıyla önleyememiştir. 1853'te başlayan Kırım Savaşında hem bir kısım Osmanlı hem de Rusya Ermenileri kendisine karşı savaşmışlardır.¹²

Kırım Savaşı'nın ardından hem Rusya hem de Osmanlı Ermenilerinin bulundukları bölgelerdeki komşularıyla büyük sorunlar yaşadıkları gözlemlenmektedir. Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı sıkıntılar daha çok hukuki temelde olduğu görülürken, Rusya Ermenilerinin sorunları demografik temelli olmuştur. Bu sorunların ortak özelliği ise milliyetçilik bazında görülen çatışmalar olmuştur.¹³ Yaşanan bu çatışmalar 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında oluşan tarafların belirlenmesinde şüphesiz kilit rol oynamıştır.

Ne yazık ki Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunlar milliyetçilik bazında görülen çatışmalar ile sınırlı kalmamış, başka birçok sorun da Osmanlı Devleti'ni uğraştırmıştır. Genel itibariyle bakılacak olursa bunlar Balkanlar ve Arabistan'daki isyanlar, siyasi istikrarsızlık ve borçlar sorunudur. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti Rusya ile 1877 yılında savaşmak zorunda kalmıştır.¹⁴ Rusya ile yapılan savaşın kaybedilmesinin ardından aynı yıl içerisinde (1878) sırası ile Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları imzalanmıştır. Daha önceki savaşlarda olduğu şekilde bu savaşta da Ruslara destek veren Ermeniler, barış görüşmelerinde ancak yaşadıkları vilayetlerde reform vaadi alabilmişlerdir. Önceden sadece Rusların ilgilendiği Ermeniler, bu savaşın ardından ulusal menfaatleri doğrultusunda Avrupa devletlerinin de ilgisini cezp etmeye başlamıştır. Bu haliyle "Ermeni Meselesi" uluslararası bir hâl alırken

¹⁰ Sertçelik, *a.g.e.*, s.49-56.; Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹ Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2021, s. 18-19.

¹² Lapin, *a.g.e.*, s. 339.; Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s. 22.

¹³ Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s. 23.; Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 19-20.

¹⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017 Nisan, s. 478-481.

daha da karmaşıkmıştıır.¹⁵ Savaşın bir diğır sonucu Osmanlı Devleti'nde görölen milliyetçilik bazındaki çatışmaların daha da artarak silahlı siyasi eylemlere dönüşecek olmasıdır.

Savaşın sona ermesinin ardından Rusya, Doğı Anadolu'da bir taraftan Ermenilerin katliama uğrayacağıının söylentisini yayarken diğır taraftan aralarındaki casusluk ve kışkırtma faaliyetlerine destek vermiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti, huzurun korunmasına yönelik sıkı tedbirlere başvurmuştur.¹⁶ Sonraki birkaç yıl içerisinde bölgede meydana gelen terör olaylarında bu işe kalkışan Ermenilerin Rusların Türkiye'ye müdahale edeceği yönündeki inançlarının kaybolmadığı görölmektedir.¹⁷ Fakat Rusya bu siyasetinin İngiltere'nin menfaatlerine ve kendi zararına olduğunu anlayınca Rus çarına yapılan suikast sonrası Ermenilere verdiği desteğı kesmekle kalmamış, ayrıca Kafkasya'daki tebaası olan Ermenilerin siyasi, sosyal ve dini haklarını kısıtlama yoluna gitmiştir. Rusya'nın bu tutumu Ermenileri faaliyetlerini Türkiye'ye kaydırmaya itmiştir. Nitekim 1880'den Rusya'nın Ermeni politikasını değıştireceğı yıl olan 1905'e kadar Türkiye'de şiddeti gittikçe artan Ermeni isyanları görölmüştür. Bu isyanlar içerisinde Berlin Antlaşması'ndan sonra faaliyetlerine başlayan komitelerden Hınçak ön planda kalmıştır. İlk çıkan isyanlar Osmanlı Devleti tarafından çok zorlanılmadan bastırılrsa da geniş çaplı olayların bastırılması için devlet isyancılara af ve imtiyazlar vermiştir.¹⁸

1905 yılında Ermeni dostu Vorontsov Daşkov'un Kafkasya Genel Valisi olmasıyla Rus politikasının değışmesi kendisini, Ermenilere vatandaşlık verilmesi, çetecilere firarlarında yardım edilmesi, silah ve cephane yardımları ile göstermeye başlamıştır.¹⁹ Aynı yıl Kafkasya'da süregelen olaylar ise Rusya'nın Türk-Ermeni çatışmaları üzerinden bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeye gayret ettiğini göstermekteydi.²⁰ Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi (23 Temmuz

¹⁵ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 33-35.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

¹⁶ Yusuf Sarımay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 61-63.

¹⁷ Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s. 27.

¹⁸ Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, Gökkuşbe, İstanbul, 2021, s. 23-33.

¹⁹ Yusuf Sarımay, *a.g.e.*, s. 70-71.

²⁰ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, çev: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 136-140.

1908) ile her ne kadar Türkler ve Ermeniler arasında sıcak ilişkiler yeniden tesis edilse de 1909 Adana Ermeni olayları Ermenilerin amaçları olan özerklik ve yakın gelecekteki bağımsızlık düşüncesinden vazgeçemediklerini göstermiştir.²¹

Birinci ve İkinci Balkan savaşları, Osmanlı Devleti'ni siyasi ve ekonomik olarak sarsmasının yanı sıra büyük devletler ile birlikte Ermenileri de Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmiştir. Ermenilerin bu dönemde de desteğini aradığı ilk ülke Rusya olmuş, diğer büyük devletler meseleye sonradan dâhil olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin üstünlük önceliği ile başlayan devletlerarası çeşitli düzeylerde diplomatik görüşmeler sonucu ortaya 8 Şubat 1914 tarihli Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı arasında Islahat Antlaşması çıkarılmıştır.²² Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya ile olan uzlaşma çabaları Ermeni Islahatı ile sınırlı kalmamış, iki devlet arasında ittifak kurulması dahi diplomatik yazışmalarda gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti bu ittifakla birlikte hem üzerindeki Alman baskısından kurtulmayı (Rusya ile birlikte savaşma ısrarı) hem de doğu vilayetlerinde istikrarı sağlamayı hedeflemiştir. Fakat Çarlık Rusya'nın Türk toprakları üzerindeki emelleri bu ittifakın sağlanmasının önüne geçerek savaşta iki devleti farklı kamplara sürüklemiştir.²³

²¹ Recep Karacakaya, *a.g.e.*, s. 33-34.

²² Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 52.; Recep Karacakaya, *a.g.e.*, s. 36-40.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

²³ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, SRT Yayınları, Ankara, 2021 Ekim, s. 53-56.

1. BÖLÜM

SAVAŞ HAZIRLIĞINDA GÖNÜLLÜ ERMENİ BİRLİKLERİ

1.1. Ermenilerin Rus Saflarına Geçmesi

Birinci Balkan Savaşı'nın başlamasının arifesinde Ermeniler, Osmanlı Hükümeti'nin tüm engelleme çabalarına rağmen Tiflis'te bir toplantı tertip edip bu toplantının neticesinde Eçmiyazin Katogikosunun liderliğinde Rus Çarına onları himaye etmesi talebini yenilemişlerdir.²⁴ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına göndermiş olduğu 25 Kasım 1912 tarihli raporu, Ermenilerin Osmanlı yönetimi hakkındaki düşüncelerini yansıtmaktadır. Olferyev raporunda Ermenilerin “anayasanın” (kaynakta parantez içerisinde yazılmıştır) Türkleri düzelterceğini ve bu şekilde yönetimdeki paylarının artacağını düşündüklerini yazmaktadır. Fakat şimdilerde buna ilişkin ümitlerinin tükendiğini ve Rusya'nın kontrolü altında reformların yapılmasını istediklerini belirterek raporunu devam ettirmiştir.²⁵ Rusya'nın İstanbul Elçisi Baron Girs, her ne kadar 12 Kasım 1912'de tüm Ermeni partilerin Osmanlı Devleti'ne düşmanca yaklaştığını beyan etse²⁶ de Van'da Hınçak ve Armenakan gibi partilerin Taşnaklarla savaş halinde olduğu Olferyev tarafından belirtilmektedir.²⁷ Bu durum Ermeniler arasında birlik ve beraberliğin olmadığını göstermektedir.

²⁴ Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 407-408.

²⁵ Mihail Bashanov, *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 242-243.

²⁶ Nejla Günay, *a.g.e.*, s. 408.

²⁷ Mihail Bashanov, *a.g.e.*, s. 243.

Aralık ayının başlarında ise Ermeniler dış müdahale konusundaki girişimlerine devam etmişlerdir. Nitekim Osmanlı mebusu Vramyan (Onik Ter-Dzakyan) Olferyev ile yapmış olduğu görüşmede Rusya ve Avrupa'nın Ermenilerin sorunlarına müdahale etmelerini sağlamaya karar verdiklerini bildirmiştir.²⁸ 21 Aralık 1912'de ise Ermeni Millî Meclisi, Ermeni sorununu uluslararası platforma taşıma kararı almıştır.²⁹ Karar kısa sürede uygulamaya konulmuş, Ermeni partilerin arasındaki anlaşmazlıklar giderilerek Bogos Nubar Paşa önderliğindeki heyet Avrupa'da büyük devletlerin dikkatini Ermeni meselesine çekmeye çalışmıştır. Ne var ki partiler arası fikir ayrılıklarının giderilmesine rağmen bu sefer de Osmanlı Ermenileri arasında yurt dışındaki Ermenilerin onların kaderlerinde söz sahibi olmasına itiraz edenler bulunmuştur.³⁰ Süreç, Rus desteği ile bir araya gelmiş(!) Ermenilerin daha çok onların kontrolü altına girmesi ile sonuçlanmıştır.

Gittikçe daha çok Rus etkisi altına giren Ermeniler bu dönemde onlar lehine hudut tahrikleri ve casusluk yapmalarının yanı sıra Rus vatandaşlığına geçme teşebbüslerinde de bulunmaktaydılar.³¹ Osmanlı Devleti'nin bu şartlar altında ıslahatı gündeme getirmesi, Rusya'nın Ermenileri kontrolüne alma sürecini durdurmaya yönelik olması ihtimal dâhilindedir.

Söz konusu ıslahat görüşmeleri Osmanlı Devleti'nin İngiltere nezdinde teşebbüse geçmesi ile başlamıştır. Görüşme sürecinde Osmanlı Devleti ve Rusya kendi tasarılarını görüşmeye sunmuş, Almanya'nın da dâhil olduğu süreç belli bir program üzerinde fikir birliğine varamamıştır.³²

1913 yılının Nisan ayından itibaren Rusya ve Bulgaristan'daki Ermenilerin fedai gönderme faaliyetleri, mitingler düzenlemeleri Osmanlı Devleti'ni teyakkuza geçirmiş, Doğu Anadolu vilayetlerinin daha sıkı kontrol edilmesine yöneltmiştir.³³ Temmuz ayının başında Batum şebkenderliğinden alınan bir haberden Batum Ermeni Kilisesinde rahibin Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin zulüm altında olduklarından bahsederek onları silahlanmak için teşvik ettiği ve bunun üzerine birtakım Ermenilerin

²⁸ Mihail Bashanov, *a.g.e.*, s. 247.

²⁹ Nejla Günay, *a.g.e.*, s. 409.

³⁰ Nejla Günay, *a.g.e.*, s. 409-410.

³¹ Recep Karacakaya, *a.g.e.*, s. 36.; Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 53.

³² Recep Karacakaya, *a.g.e.*, s. 36-39.

³³ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 53-54.

Van ve Erzurum tarafına gitmek üzere Batum'dan Tiflis'e gitmekte oldukları anlaşılmıştır. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Muavini büyük olayların önlenmesi hususunda emir vermiştir.³⁴ 15 Nisan 1913 tarihinde toplanan Yeniköy Konferansı'nın dağılmasının ardından görüşmelerin tekrar başlayacağı Eylül ayına kadar Taşnak ve Hınçak partileri arasında Ağustos ayında öz savunma ve ıslahat konusunda iş birliği yapma kararı alındı.³⁵ Bu kararın hayata geçmesi çok uzun sürmemiştir. Nitekim Eylül ayında Taşnak partisi silah alımı için her merkezi komiteden alınacak vergiyi üç bin rubleye çıkarmış ve Türkiye Ermenilerine silah alımı hususundaki yardımlarını artırmışlardır. Bunun yanı sıra Güney Kafkasya'da da Panislamizm ve Pantürkizm'in güçlenmekte olduğu söylentisini yaymaya başlamışlardır.³⁶

Ekim ayında Taşnak Partisinin gerçekleştirdiği yedinci kongrede alınan kararlardan bir tanesi de Kafkasya'daki bütün Ermeni milis kuvvetlerinin Türkiye'ye nakli olmuştur. Kasım ayında Hınçak Partisi ile yaptıkları toplantıda ise Türkiye'deki Ermenilerin silahlandırılması kararlaştırıldı. Olayların yakın takipçisi olan Rusya, Aralık ayının sonunda bir nabız yoklamasına gitmiştir. İçişleri Bakanlığı Polis Departmanı'nın yaptığı soruşturma kapsamında Osmanlı Ermeni aydınlarının Türkiye'nin doğu vilayetlerinin Rusya ile birleşmesine, bunun bağımsız politik bir yapıdan ziyade sadece bir Rus vilayetinin ortaya çıkacağı gerekçesi ile itiraz ettikleri, Kafkas Ermeni aydınlarının ise sağlam ve ekonomik olarak bağımsız bir Ermenistan'ı ortaya çıkarabileceği için bu birleşmeyi onayladıklarını görmüştür. Bu şartlar altında Rus Kafkasya Genel Valisi Vronzof-Daşkov civar yönetim birimlerine göndermiş olduğu mektupta Kafkasya Ermenilerinin Türkiye Ermenilerine sempati duyabileceği hatta yardımda bulunabileceklerinden bahisle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalelerini gizli tutacak ve onların Rusya içerisinde olası bir isyanlarını engelleyecek şekilde tavır almalarını emretmiştir. Ocak ayının başından itibaren ise Ermeni gönüllüleri Türkiye'ye sızmaya başlamışlar hatta daha sonra beşinci gönüllü birliğinin başına geçecek olan Srvandztyan Amazasp, İstanbul'a gelmiştir.³⁷

Bu sızma girişimleri Osmanlı Devleti'nin gözünden kaçmamıştır. Nitekim 22 Ocak 1914 tarihli telgrafnamede Petersburg Maslahatgüzarı Münif Bey, Sadrazam ve

³⁴ BOA, HR.SFR.01., 169/82_2

³⁵ Nejla Günay, *a.g.e.*, s. 414.; Recep Karacakaya, *a.g.e.*, s. 39.

³⁶ Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s. 264-265.

³⁷ Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s. 265-270.

Dışışleri Bakanı Said Halim Paşa'yı konu hakkında bilgilendirmiştir. Münif Bey yapılması düşünülen ıslahatları akim bırakmak maksadıyla birtakım ihtilalcilerin Rusya tarafından Anadolu'ya sevk olundukları ve müdahaleye zemin hazırlamak üzere önümüzdeki ilkbaharda ihtilalci çetelerinin Rus ve Bulgar zabitleri idaresinde olarak Osmanlı tarafına geçmeleri için şimdiden hazırlıklar yapıldığını söylemiştir. Bu bilginin ne kadar doğru olduğunun ve yerel hükümetler nezdinde bu konuda ne düşünüldüğünün öğrenilmesi ve gizli olarak edinilen bilgilerin hemen bildirilmesi adına Batum, Tiflis, Kars, Novorossisk, Rostov, Odessa ve Sivastopol şebbenderliklerine emirler verilmiştir. Fakat Rusya Hükümeti'nin ihtilalci çeteleri teşkil ve Anadolu'ya sevk ettiklerine dair malumata ve izlere rastlanılmamıştır. Buna karşın Rus hükümetinin Osmanlı Devleti hakkında samimi bir fikri olmadığı anlaşılmış ve Münif Bey Kars şebbenderinin raporunu dikkate değer bulmuştur. Kars şebbenderinin raporunda, Kafkasya Genel Valisi (Vronzof-Daşkov) Ağustos ayı içerisinde Tiflis'e gelişinden sonra yanında bulundurmuş olduğu Ermeni murahhasıyla Ermeni ileri gelenlerinden iki kişiye Rusya hükümetinin yalnız Kafkasya değil en ziyade Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler lehine düzenlemeler yapılmasına karar verdiğini ve onların fedakârlık ve yardımlarının karşılıksız bırakılmayacağını anlattığı yazılıdır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde olaylar meydana getirmek için ihtilalci çeteleri teşvikten bahsedilmekle, Rus hükümetinin Ermeni ıslahatı dolayısıyla başka amaçlarının olduğunu, bunu da Münif Bey'in on numaralı telgrafnamesinin teyit ettiği belirtilmektedir.

Kars şebbenderi raporuna birtakım casus ve bozguncuların karışıklık çıkarmak için Kafkasya'ya civar olan Osmanlı vilayetlerine gönderilmekte olduklarının haber alınmış olduğunu yazmıştır. Münif Bey'in düşüncesine göre Rusya'nın bu zamana değin Osmanlı Devleti hakkında beslemekte olduğu işgal hırsı düşünülürse onların Ermeni ıslahatı meselesinde hedeflerinin Osmanlı vilayetlerinin refahı ve Hristiyanların iyi duruma gelmesinden ziyade istila amacı güden kişilerin işler hale gelmesi için sebepler hazırlanması olduğu ortaya çıkar. Rusya'nın ihtilalci çeteleri göndermese bile Osmanlı vilayetlerine gizli olarak büyük meblağlar göndermekle fitne çıkarmaya çalışacağı anlaşılmaktadır.

Rusya'nın Azerbaycan ve Kafkasya'daki askerî birliklerini ve mühimmatlarını hissedilmeyecek şekilde azar azar ikmal etmekle ve artırmakla beraber Anadolu'ya

müdahaleye zemin hazırlamak için Azerbaycan'da Osmanlı sınırı civarında yerleşmiş kabileler ve aşiretleri duruma göre hoş tutup ürküttüğü ve Doğu Anadolu ıslahatı vesilesiyle Kürtler ve Ermeniler arasında ihtilaf çıkarma amacını güttükleri bilgisi de Said Halim Paşa ile paylaşılmıştır. Son olarak Münif Bey, Rus devlet ricalinin Osmanlı Devletinden toprak almaya niyetlerinin olmadığı yönündeki beyanlarının sözden öteye gitmediğini, fırsat durumunda Rusların tereddüt etmeyerek harekete geçecekleri düşüncesini paylaşarak, Rusya sınırında bir an evvel tedbirlere başvurulmasını tavsiye etmiştir.³⁸ Rusya'nın ve Ermeni siyasi partilerinin Osmanlı Devleti aleyhine politikalar takip ettiği bu ortamda iki devlet arasında 9 Şubat 1914'te ıslahat antlaşması imzalanmıştır.³⁹

Osmanlı Devleti bu şartlarda Rusya ve Ermeni siyasi partilerinin faaliyetlerini incelemeye devam etmiştir. Nitekim 12 Şubat 1914 tarihli Said Halim Paşa'nın Petersburg Sefir-i Kebir Vekili Rumbeyoğlu Fahrettin Bey'e göndermiş olduğu telgrafta, Rusya sınırında Kötek mevkiinde, günlük Rusya içerisinde geçen erzaktan bu günlerde üç dört katı erzak geçmekte olduğu, Karaorgan havalisinde Hristiyan ahaliye silah dağıtılmakta olduğu, yine bu günlerde Karsa trenle birçok topçu mühimmatı ve cephane geldiği, Oltu mevkiine de bir hayli un ve kuru geldiği bilgileri verilmiştir. Ayrıca Petersburg'da Ruslar ile Hınçaklı Ermenilerden oluşan bir komite teşkil ederek yaza Osmanlı topraklarında isyana sebebiyet verecek olaylar tefekkür edildiği, sınırdan Türkiye'ye silahlı kişiler geçirilerek sınırda bu amaçla hazırlıklar yapıldığı da eklenmiştir. Bu olaylara karşı tahkikat yapıp sonuçlarının hemen paylaşılması Said Halim Paşa tarafından Fahrettin Bey'den istenmiştir.⁴⁰ 21 Şubat 1914 tarihinde Rusya tarafından Eleşkirt'e doğru bir sınır ihlali olayı yaşanmış, beş Ermeni onları fark eden devriyeler tarafından vurularak öldürülmüştür.⁴¹

Sonuç itibarıyla, Birinci Balkan Savaşı'nın öncesinden Ermeni ıslahatı antlaşmasının imzalanmasına kadar, Taşnak ve Hınçak partileri Rusya ile birçok kanaldan temaslar kurmuş, bu zaman aralığında Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu savaşları kaybetmesini ihtilale fırsat ve ortam hazırlamak için kullanmaya çalışmıştır. Ermeni

³⁸ BOA, HR.SFR.01., 171/96_1

³⁹ Nejla Günay, "Yeniköy Antlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği", *Gazi Akademik Bakış*, C. VIII, S. 16. (Yaz 2015), s. 64.

⁴⁰ BOA, HR.SFR.01., 171/96_2

⁴¹ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 55.

siyasi hareketini temsil eden partilerin temsilcileri ve kilise mensupları sıklıkla bir araya gelmiş, ortak hareket etmeye çalışmışlardır. Buna yönelik kararlar alınmış olsa da bu durum uzun sürmemiş, tekrar parti kavgaları başlamıştır. Ermeni toplumu arasında bir birlikteliğin olmayışı en çok Rusya'nın işine yaramıştır. Her iki parti ile de temaslarını sürdüren Rusya, Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerinde Ermenilerden daha kolay istifade eder olmuştur. Böylelikle Anadolu'daki Ermeni halkı silahlandırmanın yanı sıra kendi saflarında çarpışacak gönüllüleri de toplamaya başlayacaktır.

1.2. Gönüllü Ermeni Birliklerinin Kurulması

Ermeni gönüllülerinin Türkiye'ye sızma girişimlerinin yanı sıra, Balkanlar da faaliyet alanları içerisine girmiştir. Balkanlarda faaliyet gösteren önemli kişilerden birisi de Balkan savaşlarına katılmış meşhur çetecilerden Antranik Ozanyan'dır. 13 Ocak 1914 tarihli bir telgrafnameden anlaşıldığı üzere, kendisi o sıralarda Bulgaristan'ın bilindik beldelerini daimi suretle dolaşmaktaydı. Ayrıca, İkinci Balkan Muharebesi esnasında eline geçirmiş olduğu silahların büyük bir kısmını Osmanlı vilayetlerine geçirmeyi de başarmıştır. Silahların bundan iki sene önce Astrahan'dan dağıtılması mümkün olunamadığı için Ermeni komitesi genel merkezi tarafından Varna'dan Trabzon-Samsun yolu ile Türkiye'ye taşınması kararlaştırılmıştır. Bu hususlarda Bogos Nubar Paşa'dan alınan paralarla Antranik'in Varna ve Tuna'daki Bulgar memurlarını para ile kandırmasının büyük rolü olduğu açıklanmaktadır.⁴² Bulgaristan'daki ve diğer yabancı memleketlerde komiteler tarafından hayata geçirilen bir diğer eylem ise buralarda Osmanlı Devleti'ne sadık kalan Ermeni vatandaşlarını tabi oldukları hükümetten nefret ettirme çabaları olmuştur.⁴³ 10 Ocak 1914 tarihli bir diğer telgrafnameye göre, Antranik bu faaliyetlerinde, Odessa Memurlar Meclisi tarafından ve Paris'teki Rusya büyükelçiliğinden aldığı pasaportları kullanmıştır. Bu sıralarda Hınçak komitesi eylemleri için hazırlık aşamasında olup Rusya tarafından verilecek emre göre harekete geçeceklerdir. Aynı zamanda Kemah'ın Pekerç Ulya nahiyesi sakinlerinden Hogasi adındaki, (Bulgaristan ordularındaki Ermeni gönüllülerinin reisi olan) bir şahıs mensup olduğu Taşnak Komitesi ile Antranik'in Hınçak partisinin iş birliği için onunla

⁴² BOA, HR.SFR.04., 870/66_1

⁴³ BOA, HR.SFR.04., 870/66_2

görüştüğü bilgisi ele geçirilmiştir. Bu belgelere ilişkin bir diğer rapordan Antranik'in Varna'daki Rus konsolosu ile gizlice görüştüğü ve Burgaz ve Rusçuk'ta kasadan kendisine para verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴ Tüm bu eylemlerinin sonucu olarak Osmanlı Devleti tarafından Doğu Anadolu vilayetlerinde karışıklık çıkarmak amacıyla olduğu anlaşılarak gözetim altına alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁵

Antranik'in faaliyetleri ileriki safhalarda da devam etmiştir. Nitekim 6 Şubat 1914 tarihli Sofya Sefiri Fethi Bey'in telgrafında, kendisinin Cenevre merkez komitesi üyelerinden Canbazyan ve Manukyan ve diğer bir kişiyle bazı hususları görüşmek için Belgrad'da bir toplantı gerçekleştirdiğini yazmıştır. Bu şahıslar ilkbaharda çıkarmayı planladıkları karışıklıkları daha sağlam bir şekilde yapmak ve bu konuda tedbirler almak için Antranik ile görüşmek üzere özel olarak Cenevre'den Belgrad'a gelmişlerdir. Söz konusu görüşmeler neticesinde on beş bin tüfek ile bomba atar ve bomba üretmek için birtakım gereçlerin müsait yerlerden Türkiye'ye sokulmasına karar vermişlerdir. Bu kişiler yapmış oldukları toplantının sonucunu bildirmek üzere Sofya'daki Rus büyükelçiliğine gitmişler ve burada iyi bir şekilde karşılanmışlardır. Bu kişilerin ve diğer başka ihtilalcilerin Rus vapurları ile Türkiye'ye girişine karar verilmiş olduğundan, Fethi Bey söz konusu vapurların gözetim altında bulundurulmasını ve silahların memlekete girişine müsaade edilmemesi için tedbir alınması gerektiğini Said Halim Paşa'ya bildirmiştir.⁴⁶

1.2.1. Kafkasya'daki Faaliyetler

Rusların Ermenilerden yararlanma çabaları Kafkasya'da da devam etmiştir. Nitekim Rumya Konsolosu Ragıp Bey'in Van valisi Tahsin Bey'e gönderdiği 19 Mayıs 1914 tarihli telgrafnamede Rusların yardımıyla Abdürrezzak adlı Kürt bir beyin Ermeni komiteleri ile bir iş birliği kurmaya çalışmalarının başarısızlıkla sonuçlandığı belirtilir. Ragıp Bey'e göre Kafkasya Genel Valisi (Vronzof-Daşkov) şiddetle Ermeni taraftarı olup Ermeni komitelerini birleştirmeye ve onlarla Kürtleri uzlaştırmaya epey gayret

⁴⁴ BOA, HR.SFR.04., 870/66_5-1

⁴⁵ BOA, HR.SFR.04., 870/50_1

⁴⁶ BOA, HR.SFR.04., 871/62_1

sarf etmiştir. Fakat yalnızca kendi hesaplarına çalışan Ermeniler buna yanaşmamışlardır.⁴⁷ Nitekim bu esnada Birinci Dünya Savaşı da başlamıştı.

Kürtlerle iş birliği yapmak istemeyen Ermenilerin önceki savaşlarda olduğu gibi yine Rusya'ya yoldaşlık edeceğini, Bakü konsolosu Kemal Bey, Rumbeyoğlu Fahrettin Bey'e göndermiş olduğu telgrafnameyle bildirilmiştir. Kemal Bey, Ermeni ihtiyatlarının Rus hükümetine yoldaşlık edeceğine, Osmanlı sınırına 100 bin asker toplanacağı bilgisini eklemiştir.⁴⁸ Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin diğer konsolosluklarından da benzer yönde istihbarat gelmeye başlamıştır. Örneğin Tiflis başkonsolosu Münir Süreyya Bey, 13 Ağustos 1914 tarihli telgrafnamesinde Osmanlı tebaasından olan bazı Ermenilerin Tiflis'te gizli bir şekilde toplanıp ihtiyaç zamanında Osmanlı topraklarına geçip karışıklık çıkarmak üzere yaklaşık 200 fedai yazıldığını bildirmiştir. Buna ek olarak yine edindiği diğer bir bilgiye göre Osmanlı topraklarına silah geçirilmiştir. Buna bağlı olarak, Kötek'e yakın Zanzak köyü ile diğer bir köyün gözetim altında tutulması ile tüm sınıra özen gösterilmesi uyarısında bulunmuştur.⁴⁹

Bakü Konsolosu Kemal Bey'in sözünü etmiş olduğu Ermeni ihtiyatlarının yakın zamanda Rus ordusu ile birleşmeleri planlanmıştır. Nitekim Urmiye Konsolosu Ragıp Bey, 22 Ağustos 1914 tarihli telgrafnamesinde Azerbaycan'da bulunan yaklaşık 3 bin kişilik Rus kuvvetlerine 2 bin kadar ihtiyat askerinin Kafkasya'dan katılacağı ve bu ihtiyat askerlerinin çoğunun Ermenilerden oluştuğunu ve çoğunun Türkçe bildiği bilgisini Hariciye ve Harbiye nezaretleriyle paylaşmıştır.⁵⁰

Doğu Anadolu içerisindeki Ermenilerin durumu da soruşturulmuştur. Van Valisi Tahsin Bey, 25 Ağustos 1914 tarihli şifresinde Van vilayetinde seferberlik ilanından önce ve sonra Rusya'ya ve İran'a giden ya da kaçan kimsenin olmadığını, Taşnaklarda seferberlik ve askerî vergi dolayısıyla Osmanlı hükümetine destek ve yardım görüldüğünü belirtmiştir. Kafkasya'daki Ermeni sancaklarında ise savaş dolayısı ile Rusya'ya maddi ve fiili (Rus ordusuna katılım) bol miktarda yardım olduğunu, Van vilayetinde Hınçak komitesinin yok hükmünde bulunduğundan bir şey yapmaya güç yetiremeyeceklerini de eklemiştir. Genç Ermeni tüccarın ve ileri gelenlerinin Rusların

⁴⁷ BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/53_2

⁴⁸ BOA, HR.SFR.01., 175/28_27

⁴⁹ BOA, HR.SFR.01., 175/95_1

⁵⁰ BOA, HR.SYS., 2362/3_2

Almanlara yenilmesini istemediğini ve Ermeni ıslahatının Rusların Avrupa’da hükümler olmasıyla ayakta durabileceğini hususi toplantılarda söylediklerini de diğer hususlarla birlikte Emniyet-i Umumiye’ye yazmıştır.⁵¹

Sofya’da Rus büyükelçiliğindeki görüşmelerin ardından Antranik’in yanındaki gönüllüler ile Odessa’ya (Hocabey) gittiği bilgisi şifreli telgrafla 24 Ağustos 1914 tarihinde Varna konsolosu Selim Bey tarafından Odessa konsolosu ile paylaşılmış, kendisinin gözetim altına alınması istenmiştir. Antranik, seyahati öncesi birçok Ermeni tarafından uğurlanmıştır.⁵² Bu bilgi daha sonra aynı gün Hariciye ve üç gün sonra Dâhiliye nezaretleriyle de paylaşılmıştır.⁵³

Antranik anılarında anlattığı üzere Varna’dan Odessa’ya oradan sırasıyla Yalta, Tuapse ve Poti’ye, Poti’den de demir yolu ile Tiflis’e ulaşmıştır. Burada ilk karşılaştığı kişilerden biri Doktor Zavriyev olmuştur. Zavriyev, Antranik’in Taşnaksütyun’un kendisini Tiflis’e çağırdığından haberi olup olmadığı sorusunu sorunca, ona “Evet, buraya gönderilmenizi biz istedik” yanıtını vermiştir. Birkaç gün sonra Doktor Zavriyev, Tiflis Piskoposluk Dairesinin müdürü Piskopos Mesrop, Tiflis Şehir Başkanı Hatisyan ve Ermeni Merkez Komitesi’nin Başkanı Samson Arutyunyan Antranik’i Kafkas Cephesi Başkumandanı Mışlayevski ve Yardımcısı General Yudenich’e takdim etmişlerdir. Masanın üzerindeki büyük haritaya bakarak Mışlayevski Antranik’e, Rus ordusunun Türkiye içlerine doğru harekâtına dair planını yorumlamasını istemiştir. Bunun üzerine Antranik “*Türk (Kafkas) cephesine kaç bin asker yerleştirmeyi planlıyorsunuz? Askerlerinizin sayısını öğrendikten sonra mütevazı fikrimi söyleyeceğim*” demiştir. Mışlayevski bu soruya “*800 bin asker*” yanıtını vermiştir. Antranik ise kendi fikrini söyleyip orada bulunanların bundan çok memnun kaldıklarını belirtmiştir. “*Ne kadar tabur ya da Ermeni gönüllü alayı yerleştirebilirsiniz?*” sorusuna ise Antranik “*dört alay*” cevabını verip, birinci alayın İran topraklarından Başkale ve Van’a gideceğini, ikinci alayın Iğdır-Bayezid-Berkri (Muradiye)-Van yolunu takip edeceğini, üçüncü alayın Kağızman-Eleşkirt-Malazgirt-Bitlis yolundan gideceğini ve dördüncü alayın Sarıkamış-Köprüköy-Erzurum yolunu tutacağını söylemiştir. Kendi kurmuş olduğu plana göre gönüllüler hem savaşacaklar

⁵¹ BOA, DH.EUM.2.Şb., 1/31_1

⁵² BOA, HR.SFR.04., 878/62_1

⁵³ BOA, HR.SYS., 2879/1_1-2

hem de Türkiye coğrafyasıyla yani dağlarla, boğazlarla, vadilerle ve nehirlerle tanışık olarak Rus ordusuna özgün rehberler olarak hizmet edeceklerdi. Ermeni gönüllüsü tıpkı Rus askeri gibi ve onunla aynı miktarda azık, giysi ve aylık almalıydı. Antranik Sarıkamış-Erzurum istikametine gidecek Keri'ye, Kağızman-Eleşkirt-Bitlis istikametine gidecek Amazasp'a ve Iğdır-Bayezit-Muradiye-Van istikametine gidecek Dro'ya 500'er gönüllü vermiştir. 1.200 gönüllüyü ise kendine, Salmas-Başkale-Van ya da Salmas-Kotur-Saray-Van istikametine gitmek için ayırmıştır.⁵⁴

Doğu Anadolu'da en çok Ermeni nüfusa sahip olan vilayetlerden biri olan Erzurum'da da Ermeni hareketliliği takip edilmiştir. Nitekim Erzurum Vali Vekili Cemal Bey'den alınan 30 Ağustos 1914 tarihli bir şifreye göre, birkaç gün evvel Eleşkirt sınır taburuna iltica eden üç Rus askerinden edinilen bilgilere göre, Osmanlı sınırı civarındaki çoğunluğu Müslüman olan köylerde aramalar yapılarak ele geçirilen silahların Ermenilere verildiği ve Ermeniler tarafından daima Rus askerlerine karşı Türklerin zulmünden bahisle Rusya tarafına kaçmaları için propagandaya devam edilmekteydi.⁵⁵ Aynı tarihli bir diğer şifreye göre ise vilayette şimdilik bir isyan hareketi olmayıp, Ermenilerin Müslümanlarla iyi bir şekilde görüşüp kaynaştığı ve iyi geçinmelerinin devam ettiği, ancak Bayezid'den alınan dikkate değer bir malumattan anlaşıldığı üzere meşhur komitecilerden olup Rusya'dan kovulmuş bulunan Eleşkirtli Aramayis ile ailesinin seferberlikten on gün önce Kars'a gittiği anlaşılmıştır. Ermeniler bu sırada Kafkasya'da Osmanlı idaresinin kurulması ihtimaline karşı son derece üzüntü alametleri göstermekte olup, gerçi bazıları Rusların saldırması durumunda Osmanlı ordusu ile birlikte savunma yapacaklarını söylemekte iseler de bu tasvirin güvenilir olmadığı Cemal Bey tarafından vurgulanmıştır. Van mebusu Viremyan Efendi'nin Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya saldırısı halinde güya oradaki Ermenilerin yardımını sağlamaları ve bu yoldaki propagandalarının verimli olabilmesi için Osmanlı hükümetinin kendilerini memnun edebilecek izinler vaat etmesi gerekliliğine inandığı ve Taşnaksütyun üyelerinden Malumyan Efendi'nin de Rusya'ya gitmek üzere bulunduğu bilgileri de yine Dâhiliye Nezareti ile paylaşılmıştır.⁵⁶

⁵⁴A.O.Arutyunyan, G.G.Arutyunyan, V.C.Evovyan,S.S. Mirzoyan, P.G. Safyan, G.M. Şatiryan, *Andranik Ozanyan Dokumenti i Materialy*, Glavnoye Arhivnoye Upravleniye Pri Sovete Ministrov Respubliki Armeniya, Yerevan, 1991, s. 131-133.

⁵⁵ BOA, DH.EUM.2.Şb., 1/39_2

⁵⁶ BOA, DH.EUM.2.Şb., 1/39_1

Antranik ile alakalı bilgiler Osmanlı istihbaratının eline geçmeye devam etmiştir. Varna konsolosluğundan, 6 Eylül 1914 tarihli Hariciye Nezaretine gönderilen bir raporda, onun Rusya ile savaş durumunda çeteler teşkil etmek amacıyla Rusya Hükümeti tarafından Kafkasya'ya sevk olunmak üzere Rusya'ya davet edildiği yazılıdır. Söz konusu rapordan yanındaki kişiler hakkında da ayrıntılı bilgiler edinilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Rapora Antranik'in refakatinde birkaç seneden beri iş için konsoloshaneye ara sıra uğrayan ve fırsat düştükçe Osmanlı Devleti'ne sadakatini ve bağlılığını sözle belirten Mateyos veledi Agop Lubasyan namında bir kişi bulunduğu bilgisi eklenmiştir. Söz konusu kişi Sivas vilayetinin Gürün kazası ahalisinden yirmi altı yaşında, orta boylu, kumral saçlı, kısaca kumral bıyıklı, ela gözlü, irice ve sivrice başlı, Türkçe az okur-yazar olup asıl mesleği dizgicilik tir.⁵⁷

Bu rapordan ve Antranik'in hatıratından anlaşıldığı üzere kendisi Varna'dayken, Taşnaksütyun partisinin ricasının Rusya Hükümeti tarafından yerine getirilmesi ile Ermeni gönüllü birliklerini kurmak ve organize etmek üzere Tiflis'e davet edilmiştir. Eylül ayının sonu itibariyle Petersburg Sefareti ile Batum, Kars, Tiflis şebhenderlikleri arasında Ermeni gönüllülerin hareketlilikleri ile ilgili bilgiler dolaşmaya başlamıştır. 28 Eylül 1914 tarihinde Tiflis Konsolosu Münir Süreyya Bey'in, Petersburg Büyükelçisi R. Fahrettin Bey'e göndermiş olduğu mektuba göre, Eleşkirt'ten gelmiş olan ve o günlerde Tiflis'te gizli çalışan dört tane Ermeni, Markar Ohannesyan, Hampartsum Davidyan, Sarkis Markusyan ve Aram Sarkisyan isimleri ile şehre gelmişlerdir. Bu şahıslar Eleşkirt Ermenileri tarafından verilen gizli bir vesika ile Osmanlı Devleti aleyhine propaganda yapmak üzere gönderilmişlerdir. Yine söz konusu rapora göre o sıralarda Kafkasya'daki Ermeniler büyük faaliyetler göstermekteydi.⁵⁸ Aynı tarihli R. Fahrettin Bey'den Sait Halim Paşa'ya gönderilen bir rapora göre kendisi Petersburg'dan bazı subayların alay teşkil etmek için Kafkasya'ya gönderildiği bilgisini edinmiştir. Tiflis'te ise Ermeniler toplanarak, Osmanlı Devleti aleyhine konuşarak, bu şahıslardan gönüllü yazmak için Kafkasya'nın diğer şehirlerinden çabalar sarf edildiği anlaşılmıştı.⁵⁹ 29 Eylül 1914 tarihinde Münir Süreyya Bey'in R. Fahrettin Bey'e gönderdiği diğer bir raporda yine propaganda ile

⁵⁷ BOA, HR.SYS., 2879/3_1

⁵⁸ BOA, HR.SFR.01., 176/21_101

⁵⁹ BOA, HR.SFR.01., 177/19_2

uğraşan bir kişi hakkında bilgi verilmiştir. Bu kişi gönüllü yazmaya çalışan Ermenilerin en faallerinden birisi olan Bitlis vilayetinin Bulanık kazasından uzun boylu, zayıf bedenli, 30-35 yaşlarında olan Markar Abdalyan'dır. Şahsın yakın zamanda Türkiye'ye geçeceği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Ertesi gün R. Fahrettin Bey, tüm bu edinilen bilgileri Said Halim Paşa ile paylaşmıştır.⁶¹

2 Ekim 1914 tarihli bir telgrafta ise R. Fahrettin Bey, Said Halim Paşa'ya Münir Süreyya Bey'den edindiği⁶² Abdalyan'ın 260 gönüllü ile sabahleyin Kars treni ile Tiflis'i terk ettiği, bu gönüllülerin ikiye ayrılarak bir kısmı Kötek diğeri Iğdır yolları ile Türkiye'ye gideceklerini, Abdalyan'ın Kötek'ten geçeceklerin başında olduğunu, yolları bilen bir şahsın Karaorgan'da beklemekte olup onları ikinci veya üçüncü Kötek dağlarından Türkiye tarafına geçireceği istihbaratını vermiştir.⁶³

3 Ekim 1914 tarihli M. Süreyya Bey'den R. Fahrettin Bey'e gelen telgrafta ise gönüllülere iltihak etmek üzere Kafkasya ve Karadeniz sahillerinden 50 kadar Ermeni'nin Tiflis'e geldikleri yazılıdır. Bunların başında ise Bitlis'in Alamik köyünden Bedros oğlu Sarkis bulunmaktadır ve bir gözü kördür. Bu sıralarda Ermeniler Türkiye'ye 200 kadar tüfek getirmeye çalışmışlar fakat başarısız oldukları gibi bu işle uğraşan kişilerin bazıları da tutuklanmıştır. Bu durum gönüllülerin şevklerini bir nebze kırmıştır. Tutuklamaların üzerine Ermenilerin aralarında yaptıkları gizli bir toplantıda uzun tartışmalar yaşanmış, ertesi gün yeniden toplanma kararı alınmıştır. Sarıkamış veya Kars'ta bulunduğu varsayılan Abdalyan'a sınıra doğru ilerlemeyip talimat beklemesi emri gönderilmiştir. M. Süreyya Bey, tüm bu olaylar ışığında tertip edilecek toplantıya bir kişi göndereceğini, Abdalyan ve yoldaşlarının nerede olduklarının anlaşılması için güvenilir bir kişiyi sınıra sevk edeceğini bildirmiştir. Sınırın dikkatli korunmasını vurgulamıştır.⁶⁴

6 Ekim 1914 tarihli telgrafta Said Halim Paşa R. Fahrettin Bey'e Ermeni siyasi faaliyetleri hakkında aldığı bilgileri aktarmıştır. Telgrafta, Kafkasya Ermenilerinden 120 bin kişilik bir ordu teşkil edilerek Osmanlı sınırına sevk edilmesi, buna mukabil zafer durumunda Van ve Erzurum vilayetleri ile Kafkasya eyaletlerinden bir Ermeni

⁶⁰ BOA, HR.SFR.01., 176/21_102

⁶¹ BOA, HR.SFR.01., 176/21_103

⁶² BOA, HR.SFR.01., 176/21_104

⁶³ BOA, HR.SFR.01., 176/21_105

⁶⁴ BOA, HR.SFR.01., 176/21_106

muhtariyeti teşkiline müsaade edilmesi hususunda başvekil ile görüşmek için Petersburg'da Kafkasya Ermenilerinin ileri gelenlerinden bir heyetin gidip teşebbüslerinde başarılı oldukları ve bugünlerde Ermenilerden art arda taburlar teşkil kılındığı yazılmıştır. Ek olarak taburların cephane ve silah dışında kalan tüm ihtiyaçlarının Ermeniler tarafından tedarik edildiği istihbaratı da verilmiştir. Bu hususa dair Kafkasya ve civarındaki konsoloslardan yeterli ve sağlıklı bilginin edinilip hızlı bir şekilde ulaştırılması istenmiştir.⁶⁵

Gönüllülerin hareketlerine dair bilgiler gelmeye devam etmiştir. Yine 6 Ekim 1914 tarihli M. Süreyya Bey'in R. Fahrettin Bey'e gönderdiği telgrafa göre, önceki günkü toplantıda Tiflis'te toplanmış olan gönüllülerin sevkine karar verilmiş olduğundan, Kars treniyle 350 kadar kişi Tiflis'e varmıştır. Bu gönüllüler Abdalyan ile müzakere ederek, hemen Osmanlı sınırını geçmeye çalışacaklardır. İkinci katile ikiye ayrılıp Kağızman ve Salmas taraflarından Osmanlı sınırını geçmeye çalışacaklardır. Fakat duruma göre yol değiştirme izni de almışlardır. M. Süreyya Bey güvenilir birini onları takip etmesi için göndereceğini beyanla, Ermenilerin o sıralarda büyük faaliyetler içerisinde bulunduklarını yinelemiştir.⁶⁶ Daha sonra bu istihbaratı R. Fahrettin Bey Sait Halim Paşa'ya yazmıştır.⁶⁷

7 Ekim 1914 tarihinde R. Fahrettin Bey, Said Halim Paşa'ya Bakü Şehbenderi Kemal Bey'den aldığı malumata dayanarak⁶⁸ Kafkasya Vali-i Umumisi tarafından seçilen Ermeni gönüllülerinden oluşan bir cemaatin Enver Paşa'ya suikast niyeti ile bir hafta önce İstanbul'a gittiği bilgisini vermiştir.⁶⁹

8 Ekim 1914 tarihli telgrafında R. Fahrettin Bey, Said Halim Paşa'nın gönüllüler ile malumat talebini Batum, Kars ve Tiflis konsoloslarına yinelemiştir.⁷⁰ Bunun üzerine Batum Konsolosu Ethem Bey, aslen Türkiyeli Ermenilerden şimdiye kadar 300 kadarının gönüllü yazılmak üzere Batum'dan gitmiş olduklarını;⁷¹ M. Süreyya Bey dün Kars treni ile 500 Ermeni'nin daha hareket ettiğini, bunların bir kısmının Kafkasya-Osmanlı sınırına diğerinin Azerbaycan'a gideceğini, tertibatlarının

⁶⁵ BOA, HR.SFR.01., 176/21_107

⁶⁶ BOA, HR.SFR.01., 176/21_108

⁶⁷ BOA, HR.SFR.01., 176/21_109

⁶⁸ BOA, HR.SFR.01., 189/43_2

⁶⁹ BOA, HR.SFR.01., 189/43_1

⁷⁰ BOA, HR.SFR.01., 176/21_110

⁷¹ BOA, HR.SFR.01., 176/21_110

Taşnaklar tarafından icra edildiğini ve Kafkasya hükümetinden yardım gördüklerini bildirmişlerdir.⁷²

11 Ekim 1914 tarihli telgrafta Münir Süreyya Bey, R. Fahrettin Bey'e Erivan vilayetinden binlerce Ermeni'nin gönüllü yazıldığını, bunların büyük kısmının Sinik köyü civarından Osmanlı tarafına geçmekte olduklarını ve oralarda sakin Yezidi Kürtlerden yardım gördüklerini yazmıştır. Kafkasya'daki Osmanlı karşıtı bu hareketin başının Taşnak liderlerinden Antranik olduğunu, onun da Türk sınırını geçme niyeti taşıdığını, Taşnakların Kafkasya hükümetinden silah ve paraca çok yardım gördüğünü, Ermenilerin dahi para verdiklerini, Azerbaycan'a gidecek olan diğer grubun orada Türk taraftarı görülerek çarpışmak ve kısmen Osmanlı tarafına geçerek karışıklık çıkarmak olduğu bilgilerini de telgrafa eklemiştir.⁷³ Kafkasya'ya gelene kadar Hınçak partisine mensup olan Antranik, anlaşıldığı üzere Taşnak mensubiyetine geçmiştir.

Bu sıralarda Enver Paşa'ya yapılması planlanan suikasta dair ayrıntılı bilgiler gelmeye başlamıştır. Aynı gün Münir Süreyya Bey'in R. Fahrettin Bey'e gönderdiği diğer bir telgrafta, güvenilir bir kaynaktan alınan malumata göre, Kafkasya Vali-i Umumisinin 20 gönüllü Ermeni seçerek bunlardan 10'unu üç gün evvel İstanbul'a göndermiştir. Geriye kalanları da bugün yola çıkacaklardır. Bu yirmi kişinin vazifesi, İstanbul'da Enver Paşa'yı mutlaka katledip başka suikastlar da icra eylemektir. Bunlara birçok vaatlerle birlikte yüz bin ruble verilmiştir. Bunların büyük çoğunluğu ya da hepsi Türk vatandaşı olup Taşnaklardır.⁷⁴ 12 Ekim 1914'te M. Süreyya Bey konuyu aydınlatmaya devam etmiştir. Verdiği malumatın bir iki kaynaktan da alınabildiğini beyanla, Ermenilerin Batum-İstanbul, Hocabey-İstanbul ve Romanya-Bulgaristan-İstanbul yollarının en muhtemel geçiş yerleri olabileceğini söylemiştir. Rusya'nın bu şahıslara pasaport verme ihtimali üzerinde de durmuştur.⁷⁵

Aynı gün Bakü şehbenderliğinden Ermeni gönüllülerin hareketlerine dair bir telgraf vasil olmuştur. Kemal Bey'in söz konusu telgrafına göre Bakü'de böyle bir hareketlilik meydana gelmemiştir. Bunun gerekçesi ise Müslümanların şehirde çoğunluğu oluşturmalarıyla açıklanmıştır.⁷⁶ Bir gün sonra Kars şehbenderinden de aynı konuya

⁷² BOA, HR.SFR.01., 176/21_111-112

⁷³ BOA, HR.SFR.01., 176/21_115

⁷⁴ BOA, HR.SFR.01., 189/43_7

⁷⁵ BOA, HR.SFR.01., 189/43_4

⁷⁶ BOA, HR.SFR.01., 176/21_117

dair bir telgraf gelmiştir. Kars şebhenderi Cemalettin Bey, telgrafında Ermeni gönüllülerinin silahlarının hükümet, elbise ve işlerinin komiteleri tarafından sağlandığı bilgisini de doğrulayarak, onların halkın arasına korku salmak maksadıyla oluşturulduklarını vurgulamıştır. Edindiği malumata göre onlar şu sıralarda İran sınırına sevk edilmekte idiler.⁷⁷ M. Süreyya Bey'in telgrafı da Kemal Bey'i doğrular niteliktedir. Nitekim onun R. Fahrettin Bey'e ilettiği bilgilere göre Van vilayetinden Başkale civarına gitmek üzere, 500 Salmas üstünden, 1200 Kötek üstünden, 600 Iğdır üstünden ve Kağızman Toprakkale havalisine gitmek üzere 500 Ermeni gönüllü yolda olup bunlar sınıra yakın mevkilere varmışlardır. Kafkasya hükümetinden para ve silah almışlardır. Kars havalisinde 1200 kadar gönüllü de emir ve fırsat beklemekteydi. Bu kişiler haricinde Erivan çok gönüllü vermektedir. Ermenilerin şimdiki niyetleri, 10.000 kişiyi Azerbaycan'a ve 50.000 kadarını da Kafkasya sınırından Türkiye'ye geçirmektir. Salmas tarafından 550 tüfek nakli yapılmıştı. Bu hususlara dair köylerin gözetim altında tutulmasını Münir Süreyya Bey tavsiye etmiştir.⁷⁸

12 Ekim 1914 tarihli Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine gönderilen telgrafnameye nazaran, Osmanlı Devleti'ne karşı gönüllü alayları teşkil eden Ermenilerin adedi 80 bin raddesinde bulunmaktaydı.⁷⁹ Rus kaynakları da Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ermeni gönüllülerine ilişkin aynı rakamı vermektedir.⁸⁰

18 Ekim 1914 tarihli telgrafname cevabında gönüllüler ile ilgili malumat talebine M. Süreyya Bey, Kafkasya askerleri arasında Ermenilerin olduğunu fakat art arda teşkil edilen Ermeni taburları olmadığı cevabını vermiştir. Bu haberin Ermeni gönüllü teşkilatının bir yalanı olduğunu düşünmüştür. Teşkilata Kafkasya Hükümeti ve Ermenilerin her hususta yardım etmekte olduklarını da eklemiştir.⁸¹ Yine kendisi ertesi günkü R. Fahrettin Bey'e telgrafında edindiği ayrıntılı bilgileri paylaşmıştır. İfadesine göre, ilk olarak evvelsi gece orada toplanan Taşnak toplantısında Bitlis ve Van vilayetlerinden gelen gizli mektuplar okunarak, oralarda Osmanlı hükümetinin almış olduğu son tedbirler toplantıya katılanlara son derece etki etmiştir. İkinci olarak 500

⁷⁷ BOA, HR.SFR.01., 176/21_118

⁷⁸ BOA, HR.SFR.01., 176/21_133

⁷⁹ BOA, HR.SYS., 2362/3_30

⁸⁰ Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015 Mart, s. 68.

⁸¹ BOA, HR.SFR.01., 176/21_120

Ermeni Tiflis'te talime gönderilmişlerdir. Üçüncü olarak Ahlat'a bağlı Bingöl ve Bilican dağları gözetlemede bulunulacak mühim mevkiler olarak ihbar edilmiştir. Son olarak Erivan vilayetinden gelen habercilerin ifadesiyle Erivan'da yazılan gönüllülerin mevcudu yaklaşık 6.000 olup burada Antranik, Samson Kramyan adlı bir azıllı suçlu yardımıyla faaliyet göstermekteydi. Telgrafa göre Kramyan vaktiyle bir generali katletmiş, fakat Kafkasya Vali-i Umumisi tarafından Ermeni işlerinde kullanılmak üzere affedilmiştir.⁸² Rus İçişleri Bakanlığı ve Jandarma İdaresinin raporlarına göre I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren Kafkasya'ya Taşnak yöneticilerinin yanı sıra Rusya devletine karşı ağır suçlar işlemiş kişiler de gelmeye başlamıştır.⁸³

Görüldüğü üzere Antranik yılbaşında Balkanları dolaştığı gibi yılın bu zamanlarında Kafkasya'da benzer faaliyetlerde bulunmuştur. Dikkat çeken diğer bir husus ise Rus Devleti'ne karşı ağır suçlar işleyen kişilerin affedilip kullanılmaya devam edilmesidir.

M. Süreyya Bey, 19 Ekim 1914 tarihli raporuna ekleme yapmıştır. Bu ekte Kafkasya'da hazırlanan Ermeni hareketlerine karşı sınır vilayetlerinde tedbir birliği edilmiş olması ve şimdiye kadar Rusya'ya savaş açılmamış olmasının burada Ermeni gayretlerini azaltmakta olduğunu yazmıştır. Gönüllülerden 250 kişi bulundukları yeri terk ederek Erivan'dan Tiflis'e dönmüşlerdir. Ermenilerin takip etmiş oldukları siyasete devam edip etmeyeceklerine ilişkin son günlerde aralarında fikir ayrılığı meydana gelmiştir. Görüş ayrılıklarına ilişkin bir toplantı tertip olunup burada verilecek karar üzerine Osmanlı Devleti aleyhindeki harekete ya hız verilecek ya da gönüllü teşkilatı şimdilik durdurulup daha uygun bir zaman beklenecektir. Antranik ise Culfa havalisinden gizli bir yerde Azerbaycan ve Kafkasya'dan gelen Ermeni murahhaslara başkanlık etmek üzere Tiflis'ten ayrılmıştır.⁸⁴ Ermeniler arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı bu günlerde gönüllü yazılmaya kabiliyetli olup çoğunluğu eğitim almamış kişiler nezdinde Süreyya Bey aracılığı ile Osmanlı Devleti lehine fikir beyanında bulunmuştur. Fakat bu ortamda dahi Ermeniler, gönüllü yazmak hususundaki gayretlerini sürdürmekteydiler, Eleşkirt havalisinde bir kısım Ermeni propaganda yapmak üzere Kafkasya'ya gelmişlerdi.⁸⁵

⁸² BOA, HR.SFR.01., 176/21_137

⁸³ Azer Mustafazade, *Raport General-Mayora Bolhovitinova o Deyatelnosti Armyanskikh Voorujennih Otryadov v Turtsii i Zakavkazye v Pervuyu Mirovuyu Voynu*, Azərneşr, Bakü, 2011 Ocak, s. 7.

⁸⁴ BOA, HR.SFR.01., 176/21_139

⁸⁵ BOA, HR.SFR.01., 177/19_1

20 Ekim 1914 tarihli telgrafında ise M. Süreyya Bey Rus, ordusunun mevcudunu konu edinmiştir. R. Fahrettin Bey'e gönderdiği telgrafta Avrupa savaşının başlangıcında Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkasya'da toplatılan askerlerin bir kısmı savaşa gönderildiğinden son rakamları paylaşmıştır. Buna göre; Kars havalisinde 50.000, Sarıkamış havalisinde 30.000, Kağızman havalisinde 40.000, Gümrü havalisinde 45.000, Erivan havalisinde 60.000, bu yerler haricinde küçük kuvvetlerinin toplamının 25.000 olduğu tahmin edilmektedir. Toplamda Osmanlı Devleti'ne karşı tutulan kuvvetlerin toplamı 250.000'i geçmemekte olduğunu diğer bilgilerle beraber ihtiyaten arz etmiştir.⁸⁶ Aynı gün R. Fahrettin Bey bu iki telgraftan edindiği bilgileri S. Halim Paşa'ya yazmıştır.⁸⁷

Kafkasya hariç Rusya'nın diğer bölgelerinden de gönüllü birliklerine katılmak isteyen Ermeniler olmuştur. Örneğin Mariupol Ermeni toplumu, Türkiye Ermenilerinden 70-80 kişilik gönüllü birlikleri oluştururken Tiflis'e götürölmelerini Savaş Bakanlığından talep etmişlerdir.⁸⁸ Bu sıralarda yani Kafkas Cephesinde Türk-Rus çatışmalarının başlamasından evvel, Mayıs ayında Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenilerle iş birliğı yapmak istemeyen Abdürrezzak onlarla iş birliğıne karar verip yanındaki 500 silahlı Kürt grubu ile Türkiye'ye geçip saldırılara başlamıştır.⁸⁹

Aynı gün Tiflis İl Jandarma İdare Amiri Albay Pastryulin tarafından yazılan bir raporda, Ermeni gönüllülerin Tiflis'ten İran-Türkiye sınırına oradaki Rus makamlarının emrine 600 kişi gönderilmekte olduğunu, bunların gönderilmeden önce Vank Kilisesi'nde muharebe eğitimi yaptıklarını, Taşnak partisinin bölge toplantısında Türklere karşı tasarlanmış olan Ermenilerden mevcut bir zaptiyenin oluşturulması ve İran-Türkiye sınırına gönderilmesi konusunda partinin nasıl davranması gerektiğini tartıştıklarını yazmıştır.⁹⁰

Ermeniler arasında gönüllü toplama sürecinde yapılan toplantılardan anlaşıldığı üzere özellikle gönüllülerin kullanımına dair fikir ayrılıklarının olduğu görölmektedir.

⁸⁶ BOA, HR.SFR.01., 176/21_141

⁸⁷ BOA, HR.SFR.01., 176/21_140; BOA, HR.SFR.01., 176/21_142

⁸⁸ Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2021 Haziran, s. 92.

⁸⁹ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 93.

⁹⁰ Natalia Chernichenkına, *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan, 2015, s. 131-132.

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında bu belirsizliklerin sürdüğü bir ortamda Rus ordularının yanında savaşmaya başlayacaklardır.

1.2.2. Balkanlar'daki Faaliyetler

1.2.2.1. Bulgaristan'da Gönüllü Ermeni Faaliyetleri

Balkanlarda bulunan Ermeniler de I. Dünya Savaşı'nın başlamasından önce ve sonrasında gönüllülük hareketinde rol oynamışlardır. Bununla ilgili ilk kayıtlar Ekim ayının başından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim Rusçuk Konsolos Yardımcısı Kazana Efendi'nin Sofya Sefiri Fethi Bey'e 2 Kasım 1914 tarihinde gönderdiği rapora göre, farklı şekillerde Rusçuk'ta bulunan askerlik çağına girmiş altı yüzü aşkın Ermeni'nin büyük çoğunluğu, son on beş gün içerisinde şehirde bulunan Rus konsolosu tarafından, birbiri ardınca Rusya'ya gönderilmiştir ve bunların çeteler halinde Türkiye'ye dâhil edileceği bilgisine erişilmiştir.⁹¹ Fethi Bey bu bilgiyi beş gün sonra S. Halim Paşa ile paylaşmıştır.⁹² 12 Kasım 1914 tarihli Bükreş Sefiri Sefa Bey'in Balçık Konsolos Yardımcısı Ragıp Rauf Bey'e göndermiş olduğu rapora göre, Yunan konsolosluğundan verilen gizli emir üzerine, Rum ve Ermeni Osmanlı vatandaşlarının bir kısmı, ihtiyat askerleri için açılan defterlere adlarını yazdırmaktan imtina ederek, Kalas Rus başkonsolosunun vermiş olduğu silah ve teşvikler sayesinde, Rusya'ya gitmekte olduklarının kendi sefaretlarına bildirilmiş olduğundan, bu konuda edineceği bilgiyi kendisiyle paylaşmasını istemiştir.⁹³ 4 gün sonra Umur-ı Siyasiye Müdüriyet-i Umumisi bu bilgileri Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri ile paylaşarak Kalas'ta bulunan Ermenilerin birçoğunun gönüllü sıfatıyla Rus ordusuna katıldıklarını vurgulamıştır.⁹⁴

19 Kasım 1914 tarihli Kazana Efendi'nin Fethi Bey'e yazdığı yazıdan anlaşıldığı üzere, güya Bulgaristan'da bir Ermeni piskoposluğu tayin ve bu konsolosun seçimine orada Ermenilerin katılması için kasabadan kasabaya giden Ermeni Piskoposunun asıl amacı orada bulunan Ermenilerden Rusya'ya gönüllü müfrezeleri teşkil ile bunların Kafkasya sınırından Türkiye'ye geçirilmeleridir. İki gün önce orada Ermeni Cemaati Reisi Abraham Kalfa'nın eşliğinde hareket eden Ermenilerden 200 Ermeni Rusçuk'a

⁹¹ BOA, HR.SFR.04., 634/52_1

⁹² BOA, HR.SYS., 2871/1_1

⁹³ BOA, HR.SFR.04., 634/77_1

⁹⁴ BOA, HR.SYS., 2871/1_3

gelmiştir. Bunlar bugünkü Rus vapurları ile Odessa'ya gönderilecektir. Ermeni piskoposu ayrıca burada Çocuklar Bahçesi Ermeni mektebinde yaptığı konuşmada Ermenilerin Rusya'ya yardım etmesi lüzumunu açıktan açığa söylemiştir. Kazana Efendi'ye göre, Bulgaristan'da ancak 15 bin Ermeni bulunduğu ve bunların büyük bir çoğunluğunun Osmanlı vatandaşı olduğundan, piskoposluğa ruhani bir ihtiyaç olmadığı ve bu hareketlerinde bir siyasi amaç olduğu ve bu konuda Ermenilerin iş birliği yaptıkları şüphelidir.⁹⁵ Aynı gün Hariciye Nezareti, Varna Ermeni Komitesi'nin devam eden savaş dolayısıyla amaçlarına ulaşacakları rüyasına kapılarak sürat ile çalışmakta olduğu ve Rus konsolosu yardımcısının Ermeni cemaati reisi olan Abraham Kalfa ve başpapaz Nerses Sarkisyan'ın saptırmalarıyla Rusya'ya gönüllü sevk ve gönüllülerin ailelerine para verilmekte olduğu istihbaratını Dâhiliye Nezareti ile paylaşmıştır.⁹⁶

Ermeni gönüllülerinin hareketleri Osmanlı Varna Konsolosu Selim Gürcü Bey'in de çalışma konularından birini teşkil etmiştir. Nitekim kendisi bu konu üzerine Varna mutasarrıfı ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede Antranik'in bu günlerdeki hareketlerinden haberdar olup olmadığını soruşturmuş, mutasarrıf buna olumsuz yanıt vermiştir. Bunun üzerine mutasarrıf, Varna Deniz Polisi komiserini görevden alarak Ermenilerin tahrik edici hareketlerine meydan verilmemesine dikkat edileceğini, bunun bizzat Başbakan Radoslavof'un emri olduğunu sözlerine ilave etmiştir. Selim Bey ise buna cevabında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden itibaren Ermeni Kilisesi Heyeti ve Rus Konsolos yardımcısının saptırmalarıyla geniş miktarda gönüllü kayıt ve harp meydanına sevk olunduğunu, açıktan yardım toplandığını (gönüllüler için) hatta Rus yanlısı olan Varna Belediye başkanının iltimasları neticesinde bu gönüllülere sınıra kadar yarım bilet verildiğini anlatmıştır. Bu hususlardaki taahhütlerini mutasarrıfa anlatan Selim Bey, durumun bu şekilde devam etmesinin iki devlet arasındaki dostane ilişkiler ile uyuşmayacağını ve Sofya'da kötü bir tesir bırakacağını dile getirmiştir. Varna mutasarrıfı ise Selim Bey'in iddialarını inkâr etmemekle beraber gönüllülerin hareketleri konusundaki ihmali gizlemek suretiyle konu hakkındaki sorumluluğundan kaçmaya çalışmıştır. Selim Bey'e göre, Belediye Başkanı kendi hükümetinden alacağı emirlere rağmen Ermeni ihtilalcilere karşı

⁹⁵ BOA, HR.SFR.04., 634/87_1

⁹⁶ BOA, HR.SYS., 2871/1_6

beslediği hislerden ötürü onların tahrikâtına ve aldatmalarına göz yumacaktır. Bu sıralarda şehirdeki Ermeniler de faaliyet halindedirler. Bu faaliyetleri içerisinde Rusların savaşı kazanmaları için dualar etmeleri ve askerî faaliyetler için para toplamaları mevcuttur. Üstelik bu yardımlar için Rus konsolosu başpapaza, kendi hükümeti adına teşekkür bile etmiştir. Başpapaz ise Ermeni gönüllülerini trene kadar yolcu etmiş, her birini ayrı ayrı kucaklayarak dualarını vermiştir. Edirne Murahhası (Toryan Efendi) şehirde bulunmasına rağmen, Osmanlı konsoloslughunu ziyaret etmesi gerekirken Rus konsoloslughuna giderek, şehirde Ermenilerin geçirmekte olduğu buhranın yakında elde edecekleri bağımsızlığa degeceği propagandasını yapmaktaydı.⁹⁷

19 Kasım 1914 tarihli Selim Bey'in telgrafına göre, Rus konsolosu önce Rusya'ya trenle Osmanlı tebaası olan 150 Ermeni gönüllüsü göndermiştir.⁹⁸ 21 Kasım 1914'te Rusçuk şehbenderliğinden Sofya Sefiri Fethi Bey'e gönderilen bir rapora göre, Edirne Ermeni piskoposunun teşvikleri neticesinde Bulgaristan'ın Varna gibi yerlerinden gelen Ermeniler, takım takım Rus pasaportları ile sevk edilmeye başlanmalarının anlaşılması üzerine, şehir polis müdüriyetine Ermenilerin Rus pasaportlarının sahte oldukları beyan edilerek yollarından döndürülmeleri Rusçuk şehbenderliğince talep edilmiştir.⁹⁹ Aynı gün Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Romanya ve Bulgaristan'dan gönüllü sıfatıyla Rusya'ya vardıkları anlaşılan Osmanlı vatandaşı Rum ve Ermenilerinin kimliklerinin belirlenmesine çalışılarak, doğum yerlerinin bildirilmesi isteğini Hariciye Nezareti'ne iletmiştir.¹⁰⁰ 25 Kasım 1914 tarihli Sofya Şehbenderi adına yazılan iki raporun birinde, Antranik'in teşvikatı üzerine Osmanlı vatandaşları olan Pkeriç Ulya köyünden Sofya'da kahvecilik yapan Hogas oğlu Minas ve Agopyan ve Erzincanlı lokantacı Toros oğlu Nersis ve oğlu Mıgırdiç'in Antranik'in çetesi yararına yardım toplamakta oldukları ve bağımsız bir Ermenistan'ın ancak Rusya'nın düşmanca hareketine bedenlen katılarak mümkün olduğunu ileri sürerek, Sofya'daki saf Ermenileri kandırarak, gönüllü kaydetmekte oldukları bildirilmektedir. Olayın araştırılmasının sonucunda, adı geçen Nerses, Varna ve Rusçuk'taki

⁹⁷ BOA, HR.SFR.04., 882/53_2

⁹⁸ BOA, HR.SFR.04., 882/53_4

⁹⁹ BOA, HR.SFR.04., 882/53_6

¹⁰⁰ BOA, HR.SYS., 2871/1_10

Ermenilerden para toplamak için birkaç gün evvel Sofya'dan ayrılmıştır.¹⁰¹ Diğer rapora göre, Sofya'daki Osmanlı vatandaşlarının çok az bir kısmının vatandaşlık evrakı tamam olup diğerleri önceki savaşta (İkinci Balkan Savaşı) Bulgaristan'a firar eden adi kimselerden ve asker kaçaklarından ibarettir. Şehbenderlikçe isimleri bilinen Osmanlı vatandaşlarından kimse Sofya'yı terk etmediğinden, Rusya'ya gönüllü olarak gidenler bu adi kimseler ve asker kaçaklarından ibarettir. Gelecekte yaşanabilecek Ermeni firarlarının ise bu şahısların pasaportlarının Rusçuk'ta kontrol edildiğinden, Rusçuk pasaport teftiş memurlarının yardımıyla mümkün olabileceğine de dikkat çekilmiştir.¹⁰² Hariciye Nezareti'nden Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine yazılan 28 Kasım tarihli tezkerede, Bulgaristan'dan Rusya'ya giden gönüllü Osmanlı Ermenilerinin kanunlar gereğince tatbikatı yapılacağından, bu kişilerin isimlerini içeren bir cetvelin hazırlanmasının Bulgaristan'daki konsoloslardan talep edildiği yazılmıştır. Bu kişilerin Rus konsolosları tarafından her gün gönderildiğine de dikkat çekilmiştir.¹⁰³

Varna ve Rusçuk'ta bu olaylar yaşanırken Toryan Efendi'nin Varna şehbenderliğine beklenen ziyareti gerçekleşmiştir. Şehirde geçirdiği günlerdeki propaganda faaliyetlerinin haricinde Selim Gürcü Bey'in 25 Kasım 1914 tarihli raporundan şehre gelir gelmez belediye, askerî ve sivil meclis üyeleri ile belediye başkanını ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketinden birkaç saat öncesi Osmanlı konsolosluğuna uğrayıp Selim Gürcü Bey ile görüşmüştür. Toryan Efendi görüşmenin başında Ermenilerin psikolojileriyle aralarında mevcut nifak ve anlaşmazlığın kendi ruhunda oluşturduğu üzüntü dolayısıyla ve meşguliyetinin çokluğu sebebiyle ziyareti ertelediğini açıklamıştır. Bunun üzerine Selim Bey, Varna Osmanlı Ermenilerinin kendi devletlerine karşı açık bir şekilde düşmanlık eylemelerinden dolayı, Toryan Efendi'nin bunu önleme çabalarına geniş bir katılım göstereceğini, ziyaretini ertelemesinin hükümette kötü etki bırakacağını, Ermenilerin kandırılarak Kafkasya'ya gönderilmelerine sebep olan bu şahısları azletmeyip sadece üzüntüsünü dile getirmesinden bir fayda sağlanamayacağını açıklamıştır. Toryan Efendi ise cemaat reisi Kayserili İbrahim Kalfa ile papazın kışkırtma ve aldatmalarını görmezden

¹⁰¹ BOA, HR.SFR.04., 881/87_10

¹⁰² BOA, HR.SFR.04., 881/87_11

¹⁰³ BOA, HR.SYS., 2871/1_12

gelerek, güya gönüllülerin kim tarafından toplanıp gönderilmekte olduğunu bilmediğini, hatta Taşnaksütyun ve Hınçak cemiyetleri Varna temsilcisinin gönüllü sevkياتına dâhil olmadıklarını söylemiştir. İkisi arasında gerçekleşen bu görüşmenin de gizli tutulmasını Selim Bey'den talep etmiştir.¹⁰⁴

Bundan dört gün sonra Sofya Şehbenderliğinden yazılan bir rapor Ermenilere ne çeşit bir propaganda yapıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Raporda Ermeni faaliyetlerinin had safhaya çıktığına dikkat çekilmekle birlikte, Divan Gousian adlı bir şahsın burada savaşa katılmayacak olan Ermenilerin ölümüne mahkûm edileceklerini beyanla, onlara Varna ve Rusçuk yoluyla Rusya'ya gitmek için hazır olmaları gerektiğini söylemiştir. Sofya'daki propagandalarının ardından aynı amaçla Rusçuk'a, Vidin'e, Varna'ya ve Filibe'ye gitmiştir ve özellikle Varna'da Ermeniler tarafından karşılanmıştır. Bu karşılama ise Antranik tarafından tertiplenmiştir. Söz konusu yerlerden sonra o günlerde Eski Zağra'ya, İslimiye'ye, Burgaz'a, Tırnova'ya, Plevne'ye uğrayarak faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁰⁵ Fethi Bey'in Talat Paşa'ya gönderdiği 1 Aralık 1914 tarihli telgrafta, Toryan Efendi için kendisini Sofya Ermeni delegeliğine seçtirmek üzere önceden Bulgaristan'a gelerek, burada Ermenilerin yerleşik olduğu mahallerde onları Osmanlı Devleti aleyhine isyan için teşvik ve Rusya'ya gönüllü olarak gitmelerini nasihat ettiği yazılıdır. Bunun sonucu olarak birçok Ermeni gönüllü olarak Rusya'ya doğru hareket etmişlerdir. Fethi Bey'in düşüncesine göre Sofya'ya geldiğinden ilk olarak bir Osmanlı memuru olarak konsoloshaneyi ziyaret etmesi gerekirken, bunu yapmaması ihanet ile meşgul olduğuna ve Osmanlı Devleti ile ilişkisini kesmek fikrinde olduğuna bir delil niteliği taşımaktadır.¹⁰⁶ Durumu bu şekilde hükümet nezdinde açığa çıkan böyle bir şahsın, piskopos olarak Edirne'de bulundurulması uygun görülmediğinden, kendisinin memuriyetine hızlı bir şekilde son verilmesi Dâhiliye Nezareti'nden Adliye Nezareti'ne yazılmıştır.¹⁰⁷ Dâhiliye Nezareti Edirne Vilayetinden Toryan Efendi hakkında edinilen bilgileri verip onun vilayetçe nasıl tanındığının ve ne zamandan beri oradan ayrıldığını soruşturmasını istemiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ BOA, HR.SFR.04., 882/53_7

¹⁰⁵ BOA, HR.SFR.04., 882/53_9

¹⁰⁶ BOA, HR.SFR.04., 882/53_5

¹⁰⁷ BOA, DH.EUM.2.Şb., 3/30_6

¹⁰⁸ BOA, DH.EUM.2.Şb., 3/30_5

Daha sonra yazılmış olan belgelerden Toryan Efendi hakkında yapılan tahkikata devam edildiği ve bu tahkikatlar neticesinde yeni bilgilere ulaşıldığı görülmektedir. Nitekim 14 Aralık 1914 tarihli Edirne Polis Müdürü'nün raporuna göre Toryan Efendi Edirne'de olduğu müddetçe Ermeni gençliğinin başında bulunarak ve her ne sebepten olursa olsun hükümete bizzat müracaatlarından, onları men etmeye gayret ederek daima kendilerini piskoposluğa kayıt etmeye uğraşmıştır. Bunlarla da yetinmeyen Toryan Efendi, Bulgar askeri olup firar edemeyen Ermenileri kiliseye bitişik bir dairede alıkoyarak firarlarını temin etmiştir. Bu durumu, hasta olanları bir odaya kabul ve tedavi ettiği maskesi ile gizlemeye çalışmıştır. Yine Polis Müdürüne göre kendisi hurafe fikirlerini cemaatine dayatmaya çalışan ve çabuk sinirlenen bir kişiliğe sahiptir. İstanbul'a giderek eşini takiben Sofya'ya gelmesi İstanbul'dan talimat aldığına işaret etmektedir.¹⁰⁹

Ermenileri kışkırtmaya çalışanların faaliyet alanlarından bir tanesi de yukarıda da izah edildiği gibi Filibe şehri olmuştur. Bu şehirde Ermenilerin faaliyetleri hakkında gerçekleşen takibatta Artin Efendi adlı birisi Rusya'ya gönüllü sevkiyatına dair bilgileri konsolosluk ile paylaşmıştır. Artin Efendi gönüllü sevkiyatının işlek bir surette gerçekleştiğini söylemekte ve bunu bazı şahısların ferdi teşebbüslerine bağlamaktadır. Elde ettiği bilgilere göre, Ermeni Balkan Komitesi, Ermeni gönüllüğü hakkında resmî yazısında Hristiyanlığın azılı düşmanı olan Müslümanlığa karşı Ermeniliğin varlığını koruyacağı görülen Ruslarla ortaklaşa böyle bir hareketi takdir etmekle beraber, bu hareketin Türkiye'deki Ermenilerin hayatını tehlikeye sokması ihtimali olduğu için komitenin bu yolda bir harekette bulunmayacağını açıklamıştır. Bununla beraber Türkiye'den Filibe'ye firar etmiş asker kaçakları ile şehirde askerî hizmete alınacaklarını bilen sakin Ermenilerin nasıl olsa mecbur oldukları askerliği hiç olmazsa Rusya'da yapmak ve böylece güya bir iş görmüş olmak üzere bazı teşebbüsler ile Rusçuk ve Varna yoluyla Rusya'ya gittiklerini ve bunlar için şehirde olduğu gibi Türkiye'de de bağış toplandığını bildirmiştir. Tüm bu istihbaratı Filibe şebhenderi Hüseyin Bey, Sofya Sefiri Fethi Bey'e 8 Aralık 1914 tarihli raporunda aktarmıştır.¹¹⁰

10 Aralık 1914 tarihli Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine yazılan bir raporda Osmanlı vatandaşı olup Aralık ayının yedisine kadar Rusya'nın Reni kasabasında

¹⁰⁹ BOA, DH.EUM.2.Şb., 3/30_3

¹¹⁰ BOA, HR.SFR.04., 883/44_2

toplanan ve sayıları dört bin otuz bire ulaşan Ermeni gönüllülerinin Kafkasya'ya sevk olundukları bildirilmiştir. Bu bilgi aynı zamanda Harbiye Nezareti ile de paylaşılmıştır.¹¹¹ Bu sıralarda İstanbul'da olup olmadığı Dâhiliye Nezareti tarafından araştırılan¹¹² Erzurum milletvekili Karakin Pastırmacıyan'ın (Armen Garo) 15 Aralık 1914'te Salı günü hareket eden Rus vapuruyla Erzurum'a gitmiş olduğu tahkikat neticesinde anlaşılmış, aynı gün İstanbul Polis Müdürü durumu Dâhiliye Nezareti'ne yazmıştır.¹¹³ İstanbul'da görülmemesinin nedenini de Rusya'ya kaçarak Ermeni gönüllüleri ile birleşmiş olması ihtimaline dayandırılmıştır.¹¹⁴

12 Aralık 1914 tarihinde Fethi Bey'den S. Halim Paşa'ya yazılan tahriratta Bulgaristan'ın muhtelif mevkilerinden ellerinde sınırı geçmelerini sağlayan kolektif pasavan olduğu halde yüz on kadar Ermeni'nin gönüllü olarak Rusya'ya gittiklerinin Rusçuk şebenderliği tarafından bildirildiği belirtilmiştir.¹¹⁵ Bu istihbarat beş gün sonra Hariciye Nezareti tarafından Dâhiliye ve Harbiye Nezaretleri ile de paylaşılmıştır.¹¹⁶

18 Aralık 1914 tarihli Sofya Sefiri Fethi Bey'in S. Halim Paşa'ya göndermiş olduğu tahrirata göre, konsoloslar tarafından bildirildiği üzere, Ermeni gönüllülerin isimlerinin Bulgaristan'ı terk ettikleri sırada kayıt altına alınmadığından ve çoğunluğu da konsoloshanelerin kayıtlarında yer almadığından tespitleri son derece zor olmaktadır. Tahriratın devamından gönüllülerin Rusya'ya gittikleri sırada firar ettikleri de görülmüştür. Fethi Bey'in belirttiği üzere Rusçuk şebenderliğinden alınan bir yazıda, sonradan Sırbistan'a sevk edilmek üzere "Rusya" adlı vapura bindirilmiş yüz kadar Ermeni ancak memleketlerinin bağımsızlıklarını temin etmek için canlarını feda etmeye hazır olduklarını beyan ederek Sırbistan'a gitmekten imtina ederek, büyük kısmının vapurdan indiği bildirilmiştir. Geriye kalanları ise iddialarında ısrar ederek Rusya'ya gönderilmişlerdir. Rusçuk şehrinde önceki günlerde Ermenilerin Rusya yolundan döndürüldükleri ve elebaşlarından Karabet Oskiyan adlı şahsın da tutuklandığı kayıtlar arasındaki yerini almıştır. Bu şahıs daha sonra ikamet yeri olan

¹¹¹ BOA, DH.EUM.2.Şb., 3/16

¹¹² BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/26_2

¹¹³ BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/26_3

¹¹⁴ BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/26_1

¹¹⁵ BOA, HR.SFR.04., 881/87_15

¹¹⁶ BOA, HR.SYS., 2871/1_21

Varna'ya varmıştır. Bu tahrirata Varna'da Osmanlı Devleti'ne ihanet ile meşgul olan ve gönüllü olarak Rus ordusuna katılan birkaç şahsın isimleri ilişitirilerek gönderilmiştir.¹¹⁷

Söz konusu ilişige göre Varna'da Osmanlı Devleti'ne ihanet ile meşgul olan kişilerin elebaşları Kayseri ahalisinden kırk yaşlarında Ermeni Cemaati Reisi İbrahim Kalfa, İstanbul Kadıköy ahalisinden kırk iki yaşındaki diş hekimi Agop Papazyan, İstanbul Ermeni Etfal Mektebi Müdürü Çakırcıyan, Varna Kilisesi Başrahibi Bulgar vatandaşı Sarkis Garibyan ve Varna'da dava vekili Bulgar vatandaşı Muradof'tur. Rus ordularına gönüllü olarak gidenler ise Antranik Ozanyan, Varna kilisesi hademelerinden ve matbaacılık ile meşgul Gürünlü Matios Veled Agop Lobasyan, Nefs-i Van kazasından Kahveci çırağı 28 yaşlarında Yervant Sarkis, Eyüpsultan ahalisinden daha önce Bulgar ordusunda gönüllü askerlik yapmış 24 yaşında Yervant Onnig, sebze ve etçilik ile meşgul Kayseri ahalisinden 20 yaşındaki Karabet oğlu Ohannes ve Erzincan ahalisinden 25 yaşlarındaki kahveci Bogos Nazaretyan'dır. İlişikten anlaşıldığı üzere diğer bazı şahısların meslekleri tespit edilememiş, sadece doğum tarihleri, nereli oldukları ve babalarının isimleri ile kayıt edilmişlerdir. Bu şahıslar; 1890 doğumlu Karakin oğlu Kirkor, 1895 doğumlu Toros oğlu Ohannes, 1866 doğumlu Bogos oğlu Minas, 1882 doğumlu Nişa oğlu Kalust, 1895 doğumlu David oğlu Kalust, 1894 doğumlu Mardiros oğlu Agop ve 1885 doğumlu Kirkor oğlu Ellis'tir. Bunların hepsi Bursalıdır.¹¹⁸

1.2.2.2. Romanya'da Gönüllü Ermeni Faaliyetleri

20 Aralık 1914 tarihli Hariciye Nezareti'nin, Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine göndermiş olduğu raporda, Ermeni gönüllülerinin nasıl Rusya'ya gittiklerinin ve kimler tarafından teşvik edildiklerinin araştırıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu rapora göre, Romanya'dan giden gönüllülerin belirli yerlerden toplanarak, konsoloshanelere isim ve kendilerini kayıt ettirmeksizin doğruca Rus vapurlarına bindiklerinden, bunların isimleri ve kimliklerinin tespiti konsolosluklarca çok zor olduğu İbrail ve Kalas konsolosluklarından bildirilmiştir. Fakat İbrail Konsolosluğu söz konusu gönüllüleri teşvik eden bazı elebaşlarını tespit edip bunları bildirmiştir.

¹¹⁷ BOA, HR.SYS., 2871/1_30

¹¹⁸ BOA, HR.SYS., 2871/1_31

Bunun üzerine Osmanlı Devleti, bu şahısların kışkırtmalarının ve aldatmalarının önünün alınması için İbrail Polis Müdüriyeti nezdinde teşebbüslerde bulunmuştur. Bu teşebbüslere İbrail Polis Müdüriyeti şimdilik bu şahısların sıkı bir teftiş ve gözetleme altına alınarak cezalandırılacaklarını, şayet aldatmalarına devam edecek olurlarsa sınır dışı edilmeleri için gerekli muamelenin yapılacağını vaat ederek karşılık vermiştir.¹¹⁹ Bükreş Sefareti Kâtibi Haydar Bey tarafından yazılan ek bir rapor Ermeni gönüllülerinin isimlerinin tespitinde neden zorluklar yaşandığını biraz daha açıklığa kavuşturmuştur. Rapora göre şehri terk eden gayrimüslimlerin pasaportlarının kaydı mecbur olduğu halde, Rus konsolosunun rıhtım polisini elde etmesinden dolayı, Ermeniler her taraftan ellişer, altmışar kişilik gruplar halinde buraya gelip hiçbir yerde kayıtlı bulunmadan, doğruca Rus vapurlarıyla sevk edilmekteydiler.¹²⁰

Yine Bükreş Sefaretine mensup olan Aris Fesciyan isimli başka bir Sefaret-i Seniyye Kâtibi bundan çok daha ayrıntılı bir raporu paylaşarak meselenin aydınlatılmasında büyük bir rol oynamıştır. Fesciyan'ın raporuna göre Osmanlı vatandaşı olan bazı Ermeni hamalları, gönüllü olarak Rusya'ya gitmekteydiler. Bunlar Kalas'taki Rus konsolosları tarafından yardım görmekteydi. Bu Ermenilerin büyük bir çoğunluğu Sivas, Bitlis ve Van ahalisinden olup işçi sınıfına mensuplardır. Fesciyan araştırmasında Ermenileri gönüllülüğe teşvik eden elebaşlarının isimlerine de ulaşmıştır. Bu kişiler yine Osmanlı vatandaşı olup Kemah kazası Pakeriç köyü ahalisinden İbrail'de ikamet eden kuru kahveci Kigork Ohannesyan, İstanbullu Zareh Kulayan, Suşehirli fırıncı Kirkor, Vanlı aşçı Samuel Kuluyeniç, Karahisar-ı Şarkili fırıncı Nışan, Muşlu hamalbaş Mosi, Bitlisli Hamalbaş Haço, Tatarpazarcıklı asker kaçakları Levon ve Kigork kardeşlerdir. Bu kişiler mektup ve telgraflarla Romanya'nın çeşitli beldelerinde çalışmakta olan aldatılmaya müsait işçi sınıfından olan Ermenilere fitne sokup İbrail'e getirterek Kalas'taki Rus konsolosunun vermekte olduğu para yardımı ve tavsiyeler sayesinde Reni yoluyla Rusya'ya göndermektedirler. Yerel hükümet nezdinde tekrar tekrar yapmış olduğu teşebbüslere rağmen, bu kişilerden tren ve vapurlarla elliye aşkın Ermeni gönüllüsünün Kalas'a gönderilmiş olduğu bildirilmekle, bu konuda telefonla Kalas başkonsolosluğuna durum süratle bildirilmiştir. Tahmin olunduğuna göre şimdiye kadar yüzü aşkın

¹¹⁹ BOA, HR.SYS., 2871/1_24

¹²⁰ BOA, HR.SYS., 2871/1_26

Ermeni gönüllüsü İbrail'den Tuna yoluyla Rusya'ya varmışlardır. Bu kişiler hakkında da tahkikata devam edilip, alınacak istihbarat bildirilecektir.¹²¹

Bükreş Sefiri Sefa Bey, 21 Aralık 1914 tarihli raporunda, İbrail Polis Müdüriyetince alınan birtakım tedbirlerin olumlu sonuçlar verdiğini S. Halim Paşa'ya yazmıştır. İbrail konsoloslüğundan aldığı malumata göre, son günlerde gönüllü Ermenilerin Rusya'ya göçleri tamamen durdurulmuş ve onları teşvik eden elebaşları farklı şehirlerden Bükreş'e varmışlardır. Şimdiye kadar Rusya'nın Reni limanına gitmek üzere Kalas'tan vapurlara binen Ermenilerin toplam miktarının 400'e ulaştığı bunlardan 150'sinin İbrail'den gitmiş oldukları da ilaveten ispat edilmiştir. Başka bir kaynaktan edindiği malumata nazaran, Bükreş'ten geneli Bulgar vatandaşı olan elli Ermeni gönüllü Rusya'ya gitmişlerdir. Sefa Bey raporunu Ermenilerin gönüllü olarak Rusya'ya gitmelerinin önünün alınması için, Ermenilerden saygın kimselerin şehirdeki soydaşlarına gerekli nasihatlerde bulunulduklarını arz ederek bitirmiştir.¹²² Sefa Bey, bundan beş gün sonra yazdığı rapor ile S. Halim Paşa'yı konu hakkında bilgilendirmeye devam etmiştir. Rapordan anlaşıldığı üzere bir iki gün önce sekseni aşkın Ermeni şahsi olarak kiraladıkları iki vagona binerek Kalas yoluyla Rusya'ya gitmişler ve bu gönüllüleri uğurlamak üzere Ermeni ileri gelenlerden sarraf Kalfayan, saatçi Papazyan ve diğerleri istasyonda hazır bulunmuşlardır.

Gönüllülük hareketine destek veren Ermeni ileri gelenleri, yapılan soruşturmaların kapsamına dâhil olmuştur. Nitekim söz konusu Papazyan'ın önceden Romanya vatandaşlığını almış olup, Ermeni cemaatinin seçkin üyelerinden olduğu da kayıtlara geçmiştir. Söz konusu istihbarat Köstence başkonsoloslüğundan alınmıştır.¹²³

Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine gönderilen 2 Ocak 1915 tarihli tahrirattan Burgaz şebenderliğince de Rusya'ya varan Ermeni gönüllüleri hakkında tahkikat yapıldığı görülmektedir. Bu tahkikat neticesinde isimleri ve nereli oldukları tespit edilen kişiler bir cetvel aracılığı ile Sofya Sefaretine gönderilmiştir.¹²⁴ Söz konusu cetvele göre Van'dan; Aslo Bogos, Agop Bogos, Ohannes Giragos, Kirkor Karabet ve Kirkor Artin; Bitlis'ten Agop Agop, Baba Dikran Giragos, Kandil Karabet,

¹²¹ BOA, HR.SYS., 2871/1_28

¹²² BOA, HR.SYS., 2871/1_35

¹²³ BOA, HR.SYS., 2871/1_36

¹²⁴ BOA, HR.SYS., 2871/1_41

Moses Kaloyan, Bedros Sefer, Manuk Kalos ve Bedros Palayık; Sivas'tan ise Leon Manuk, Avades Manuk ve Sason gönüllü olmuşlardır.¹²⁵

Ertesi gün Hariciye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne yazılmış olan bir raporda Kalas Baş şebenderliğinden 29 Aralık 1914 tarihinde alınan tahrirata göre son birkaç günde yine yetmiş kadar Ermeni'nin Rus ordusunu gönüllü sıfatıyla katılmak üzere şehirden ayrıldığı ve bunların arasında İstanbul'dan firar etmiş 15 kadar asker kaçağı Ermeni bulunduğu yazılıdır. Bu kişilerin yol ve oradaki harcamaları için Rusya'da bulunan Eçmiyazin Katogikosluğu'ndan külliyetli miktarda para gönderildiği de yine edinilen istihbarat arasındadır. Bu bilgiler Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine de yazılmıştır.¹²⁶

Bu sıralarda Ermeni asker kaçaklarından yararlanılması düşüncesi Doğu Anadolu'daki Ermeniler için de düşünülmüştür. Nitekim 8 Ocak 1915 tarihli Erzurum vilayetinden Hariciye Nezareti'nin almış olduğu şifreye göre vilayet dâhilinde ve sınıra komşu kazalarda bulunan Ermenilerden birçoğu Rusya'ya gitmekteydiler ve bunlar arasında asker kaçakları da bulunmaktaydı. Ruslar tarafından oluşturulan çetelere katılma amacı taşıyan bu kişilerin Kafkas Cephesi hakkında Ruslara istihbarat sağlamaları muhtemel olduğundan bu geçişlere müsaade edilmemesi istenmiştir.¹²⁷

17 Ocak 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu gizli tahriratında Köstence'de bulunan Osmanlı vatandaşı bazı Ermenilerin her gün kilisede toplanarak, Rusya Hükümeti lehinde tezahüratta bulunduklarına ilaveten Asaduryan, Marselyan, Damadyan ile Noradinkyan adlarındaki kişilerin gönüllü müfrezeleri teşkiline çalışan kışkırtıcıların en ileri gelenlerinden olduklarını bildirerek, bu şahısların hangi ülke vatandaşı olduklarının tespiti için ilgili makamlara gerekli emrin verilmesini istemiştir.¹²⁸

Talat Paşa'nın bu emrine dört gün sonra Köstence Baş şebenderliğinden yanıt verilmiştir. Umur-ı Siyasi Müdüriyet-i Umumiyesi ve S. Halim Paşa'ya gönderilen bu yanıtta umumi harbin ilanından bir süre sonra Romanya'da bulunan Ermeniler arasında hemen her tarafta gizliden yardım toplanmaya başlandığı, bu yardıma Köstence'de bulunan Ermenilerden de katılım olduğu, bu yardımın ne maksatla

¹²⁵ BOA, HR.SYS., 2871/1_43

¹²⁶ BOA, HR.SYS., 2871/1_38

¹²⁷ BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/24_2

¹²⁸ BOA, HR.SYS., 2871/1_46

toplandığının araştırılarak, ya Rusya hükümetine savaş yardımı olarak ya da Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bir ihtilal hareketine harcanacağını anlaşıldığı belirtilmiştir. Bu istihbarat, 31 Ekim 1914'te Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazılmıştı. Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını takiben, Romanya'da yardım toplanmasından ziyade gönüllü kaydına gayret edilmiş ve toplanan yardımlar da gönüllülerin Rusya'ya sevk masraflarına harcanmıştır. Köstence'den Rusya'ya gidenler Kalas ve Yaş yollarını kullanmışlardır. Bu husus da 24 Kasım 1914'te sefarete (Romanya) bildirilmiştir. Daha sonra derinleştirilmiş tatbikata devam edilerek, Rusya'dan Romanya'ya, hatta Köstence'ye bazı kışkırtıcılar gönderildiğinin anlaşılması üzerine, yerel polis nezdinde girişimlerde bulunularak bu kişilerin Köstence'ye girişlerine engel olunmuştur. Ayrıca Osmanlı vatandaşı Ermenilere, Cemaat Ruhani Reisi sıfatıyla nasihatle bulunmaya gönderilmiş kişilere karşı yine Osmanlı vatandaşı Köstence Ermeni papazı tarafından nasihatler yapılarak kışkırtıcı faaliyetlerin önü alınmaya çalışılmıştır.

Şehirdeki Ermenilerden saatçi Papazyan, sarraf Kalfayan ve Aram Azariyan adlı kimseler bu kışkırtıcılardan olup yardım toplama, gönüllü teşvik ve gönderilmeleri ile meşgul olmuşlardır. Gönüllü kafilelerini istasyona da uğurlayan bu kişiler, Romanya'nın Dobruca bölgesi kanunnamesinden, bir yolunu bulup meşruiyete aykırı bir biçimde Romanya vatandaşı olmuşlardır.¹²⁹

Bölgedeki Ermeniler hakkında Bükreş'e gelen elçi Sefa Bey de edindiği malumatı paylaşmıştır. Telgrafta sözü edilen Manisalıyan biraderler, Altunyanlar ve Damadyanlar'ın para yardımı yapmış olduklarından söz edilse de buna ait malumat toplanamamıştır. Fakat Vartan Sarkis Papasyan'ın aslen Kayserili ve Ermeni cemaatinin en aktif üyesi olup cemaate ait işleri takip amacıyla her tarafa müracaat ettiği bildirilmiştir. Sarraf Kalfayan ise Romanya Dobruca Ermenilerinden olup daha önce uşaklık ile meşgulken, şimdilerde kazandığı piyango sayesinde sarraflığa başlamıştır. Osmanlı vatandaşı olan Aram Azariyan ise on beş sene önce Köstence'ye gelerek hizmetkârlık, ticaret memuriyeti ve zahirecilik ile uğraşmıştır. Şu günlerde ise seyyar tacir sıfatıyla Romanya'yı dolaşmaktaydı.

¹²⁹ BOA, HR.SYS., 2871/1_54

Manisalıyan biraderlere gelince bunlar Osmanlı vatandaşı ve dört kardeş olup isimleri Gragvar, Kevork, Armenak ve Gabris'tir. Armenak ve Gabris Bükreş'te oturup erzak ticaretiyle uğraşmış ve Romanya vatandaşlığı da almışlardır. Köstence'de oturan Gragvar ve Kevork ise aynı işle meşgul olup meslek erbaplarının içerisinde önemli bir yer edinmişler ve diğer kardeşlerinin aksine Osmanlı vatandaşlıklarını muhafaza etmişlerdir. Dört biraderin uğraşları gönüllü olmalarına engel olduğundan gönüllülere para yardımında bulunmaları mümkün görünmekte ve Köstence baş şehbenderinin yapmış olduğu tahkikat bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Yine Osmanlı vatandaşı olan Altunyanlar ise Erzincan'a tabi Çukur Mahallesi ahalisinden olup isimleri Mıgırdiç Ohannes, Dikran Ohannes ve Civan Ohannes'tir. Bu şahıslar da Köstence'de ticaretle meşgul olup içlerinden Dikran Altunyan birkaç sene önce şehrin Ermeni mektebinde öğretmenlik yapmıştır. Diğer sözü edilen kişiler gibi Romanya vatandaşlığı almış olsalar da ihtiyaç durumunda Osmanlı vatandaşı sıfatıyla şehbenderhaneye başvuruydular.

Damadyan biraderler yani Agop ve Aram Damadyan ise Osmanlı vatandaşı olup on sene önce Köstence'ye babaları ve kız kardeşleri ile birlikte gelmişlerdir. Agop erzak ticaretiyle uğraşıp tacirler arasında önemli bir konuma gelmiş, Romanya vatandaşlığı da almıştır. Aram ise bir kiremit fabrikası işletmekte ve birkaç yüz işçi istihdam etmekle beraber bunların çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Agop ve Aram'ın Ermeni hareketine doğrudan doğruya katıldıkları tam bilinmese de nakdi ve çeşitli şekillerde yardımda bulundukları kuvvetle düşünülmektedir.¹³⁰

26 Ocak 1915 tarihli Hariciye Nezareti'nden, Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine bildirildiği üzere, Rus ordusuna gönüllü olarak katılmak için Sünne'deki (Sulina) Rus konsolosluğuna müracaat eden Ermenilerden, kimlikleri belirlenenlerin isimlerini içeren cetvelin ve bu şahıslar hakkında bazı bilgileri içeren tahriratın suretleri sözü edilen nezaretlere gönderilmiştir.¹³¹ Tahrirattan anlaşıldığı üzere sadece Rusların ve Rus yanlılarının kışkırtmaları ile değil, bazı Ermeniler de kendiliklerinden gönüllü yazılmak istemişlerdir.

¹³⁰ BOA, HR.SYS., 2871/1_55-56

¹³¹ BOA, HR.SYS., 2871/1_48

1 Şubat 1915 tarihinde Köstence Baş Şehbenderi Şakir Cemal Bey, 21 Ocak'ta yazmış olduğu tahriratına ek niteliğinde bir tahriratı daha yine aynı makamlara ibraz etmiştir. Bu tahriratına daha önceden Köstence şehrine gönderilen kışkırtıcıların gelişlerine kendi teşebbüsleri sayesinde engel olunduğunu ve daha önceki tahriratında tanıttığı şahıslar tarafından gönüllü kabilelerinin kayıt ve gönderilmelerine gayret edildiğini belirterek başlamıştır. Bu şahıslardan başka aslında Osmanlı Ermenilerinden olduğu halde kırk seneyi aşkın bir süredir Dobruca'da oturup Romanya tabiiyetini almış önemli tüccarlardan Agop Tomasyan'ın son zamanlarda dikkat çekici bir surette propaganda yapmaya başladığı belirtilmiştir. Bizzat para toplanmaya da başlaması onun Ruslar tarafından görevlendirildiği şüphesinin şehbenderde oluşmasına neden olmuştur. Bunun haricinde önceden Beyoğlu telgrafhanesinde çalışmakta olup dört aydan beri Köstence'de bulunan Nubar İksirciyan adlı bir şahıs Romanya ordusunun seferberliği sırasında askerî telgrafçılığa yeltenmişse de bu isteği kabul edilmemiştir. Sonrasında İksirciyan, Ermeni propagandasına katılmaya başlamış ve propagandacılar arasında önemli bir konum elde etmiştir. İlaveten Ocak ayının 26'sında 27 ve 28'inde de 56 Ermeni'den oluşan iki kafilenin Kalas ve Yaş yolu ile Rusya'ya geçmek için Köstence'den hareket ettikleri yazılmıştır.¹³²

3 Şubat 1915 tarihinde ise Kalas Baş Şehbenderi Hasan Haydar Bey, S. Halim Paşa'ya yazmış olduğu tahriratında iki gün önce Kalas ve Yaş yoluyla Rus ordusuna katılmak için yola çıkan Ermenilerin Kalas'tan Rus vapurlarına binerek Reni üzerinden Odessa'ya gittikleri istihbaratını vermiştir. Yola çıkmadan önce şehirde bulunan Ermeni papazı vapura gelerek onları dua ile uğurlamış, yine şehirde bulunan Rus konsolosuna ise kendilerine pasaport vermiştir. Adet olduğu üzere Ermeniler, Rus posta vapurları Kalas'a kadar gidip İbrail'e ulaşmadıklarından, merkez kabul edilen İbrail'de toplanarak oradaki komite tarafından yol masraflarını aldıktan sonra yine Kalas'tan kalkan Rus posta vapurlarına binip Reni'ye sevk edilmekteydiler. Bu kişilerin sözleri ve tavırları Anadolu'da bir ihtilal çıkarma hazırlığında olduklarını da gösterir nitelikteydi.¹³³ 13 Şubat 1915 tarihinde bu istihbarat Dâhiliye ve Harbiye

¹³² BOA, HR.SYS., 2871/1_62

¹³³ BOA, HR.SYS., 2871/1_65

Nezaretlerine de yazılıp, İbrail’de faaliyette bulunduğu anlaşılan komite hakkındaki araştırmaların sonucunun bildirilmesi İbrail şebenderliğinden istenmiştir.¹³⁴

İbrail Şebenderliğince de bu sıralarda Ermenilere yönelik tatbikat yapıp ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Nitekim daha önceden Bükreş Sefaret-i Seniyye kâtibi olarak çalışan, bu sıralarda ise İbrail Şebenderliğine yükselen Aris Fesciyan, 22 Şubat 1915 tarihinde S. Halim Paşa’ya yazmış olduğu raporuna, Ermenilerin gönüllü olarak Kalas ve Reni yoluyla Rus ordusuna katıldıklarını hatırlatarak başlamıştır. Yapmış olduğu tahkikat neticesinde, bu Ermenilerin büyük bir kısmının işçi sınıfına mensup, eğitimsiz ve karşısındakine inanmaya hazır kişilerden ibaret olup, bu kişileri fesada uğratan ve teşvik edenin Taşnaksütyun Cemiyeti’nin Balkan şubesi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Şimdiye kadar İbrail’den giden gönüllülerin sayısının ise 300’e ulaştığı tahmin edilmekteydi. Gönüllülük hareketinin elebaşlarından olan Kemah’ın Pekerç-i Süfla köyünden Kevork Ohannesyan ile İstanbullu Köleyan gönüllüler ile beraber Rusya’ya varıp orada asker elbisesiyle aldırması oldukları resimlerini buradaki arkadaşlarına göndermişlerdir. O gün İbrail’de fırıncılık yapmakta olan Suşehrili Kırkor ile oğlu Nişan’ın, alınacak ganimetten pay alma taahhüdüne kanarak, yine Suşehrili Kirtanos ve Ezbider köyleri ahalisinden isimleri tespit edilemeyen yaklaşık elli kişi gönüllülere katılmıştır. Bu şahıslar haricinde Muşlu Haço İfo, Agop İfo ve Hamalbaş Mosün’ün teşvikleri üzerine 9 kişi daha gönüllü olmuşlardır.¹³⁵ Fesciyan tarafından toplanılan bu istihbarat, beş gün sonra Hariciye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne ve Başkumandanlık Vekâletine yazılmıştır.¹³⁶

Şubat ayının sonlarından Nisan ayının ortasına kadar Ermeni gönüllülerinin hareketlerine dair belgeler bulunmadığı gibi diğer kaynaklar da bu yönde bir bilgi vermemektedirler.

17 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti’nden (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti) Trabzon vilayetine gönderilen gizli tahriratta Rusya’ya Ermeni gönüllülerin sevkine hizmet ve Osmanlı Devleti aleyhinde birçok haber yaymak üzere Köstence’de bir Rus komitesi oluşturulduğu ve bu komitenin başında Giresun Viskonsolosu Kolara Nikola adında birinin dahi bulunduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine Trabzon’da akrabası olup

¹³⁴ BOA, HR.SYS., 2871/1_64

¹³⁵ BOA, HR.SYS., 2871/1_70

¹³⁶ BOA, HR.SYS., 2871/1_69

olmadığı ve eskiden beri görüşüp tanışık olduğu kişilerin belirlenip Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi istenmiştir.¹³⁷

25 Nisan 1915 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne İbrail'den 60 kadar Osmanlı Ermeni'sinin gönüllü olarak Rusya'ya gittiği yazılmıştır.¹³⁸

Osmanlı Devleti'nin Ermeni vatandaşlarına yönelik sevk ve iskân kanunu çıkarması epey zamandır Osmanlı Devleti aleyhine yapılan kışkırtmaların artırılmasına yönelik bu doğrultuda çalışan devletlere ve siyasi ve her türlü organizasyonlara bir fikir vermiştir. Nitekim 29 Nisan 1915 tarihli Köstence şebenderliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tahrirat bunu gösterir niteliktedir. Tahrirata göre iane toplamak üzere Rusya'dan Romanya'ya gelen Ermenilere son günlerde Avusturya'dan da bazı propagandacılar katılmış ve Ermeni işçileri arasında da yardım toplanmaya başlanmıştır. Bu propagandacıların arasında Nubar Kevorkyan adlı bir Osmanlı vatandaşı da bulunmaktaydı. Onun Viyana'dan Köstence'ye vardığı yapılmış olan tahkikat neticesinde açık bir şekilde görülmüştür. Kevorkyan'ın birtakım uygunsuz hareketlerde bulunmasından dolayı Viyana'ya tekrar dönme arzusu kabul edilmemiş, bunun üzerine Köstence'de kalmak isteyince de pasaportuna el konulmuştur. Kendisine tekrar pasaport verilmemesi, Romanya'daki Osmanlı konsolosluklarından talep edilmesine rağmen Kevorkyan Viyana'ya dönmeyi başarmıştır.¹³⁹

Mart ayının başlangıcından Nisan ayının ortasına kadar olan süreç gibi, Mayıs ayının başından Haziran'ın ilk günlerine kadar, Balkanlardan gönüllü Ermeniler Rusya'ya gitmemişlerdir. Bunun sebebi olarak, her iki ülke içerisinde (Bulgaristan ve Romanya) devam eden savaş hazırlıkları gösterilebilir. Hatırlanacağı üzere Ermeniler, bu ülkelerde sadece çeşitli sebeplerden ötürü (savaş esirliği, ikamet vb.) bulunmayıp hukuka aykırı bir şekilde vatandaşlık da almışlardır. Bu durum onları doğal olarak savaş yükümlüsü durumuna getirmiştir. Bu ülkelere Bulgaristan uluslararası koşullar ve kendi milli menfaatleri açısından İttifak Devletleri ile iş birliğinin daha kârlı olabileceği düşüncesi ile onlarla bir dizi ittifak antlaşmaları imzalamaya

¹³⁷ BOA, DH.ŞFR., 52/28_1

¹³⁸ BOA, HR.SYS., 2879/19_2

¹³⁹ BOA, HR.SYS., 2871/1_91

başlarken,¹⁴⁰ Romanya savaşın başlangıcında tarafsızlığını ilan ederek bunu Rusya lehine kullanacağını dair bir antlaşma imzalamıştır.¹⁴¹

Bulgaristan ve Romanya'daki gönüllü Ermenilerin bu zaman aralığındaki durumları Tiflis Şehir Başkanı ve Kafkasya Askerî Bölgesi Başkomutanı arasındaki yazışmada söz konusu olmuştur. Tiflis Şehir Başkanı'nın, 22 Mayıs 1915 tarihli raporunda, Başkomutandan Bulgaristan ve Romanya'da Ermeni Birlikleri İdare Komitesi temsilcisini, Ermeni gönüllüleri toplamak için görevlendirmek istediği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Şehir Başkanı bu göreve Lusegen M. Baybiçev'i uygun bulmuş, Kafkas Orduları Başkomutanı bunu onaylamıştır. Fakat Baybiçev ansızın hastalanıp görevi yapamayacak duruma gelmiştir. Şehir Başkanı'nın almış olduğu diğer bir malumata göre ise Bulgaristan ve Romanya'da Kafkas Cephesi'nde savaşan, Ermeni gönüllü birliklerine katılmak isteyen, binlerce Türkiye Ermenisi zorla Bulgar ve Rumen ordularına asker alınmışlardır. Baybiçev'in hastalığı üzerine Şehir Başkanı onun yerine Sofya'da yaşayan Stepan Sarkisov Arzumanyan'ı göreve getirmeyi istemiştir.¹⁴²

16 Haziran 1915 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Başkumandanlık Vekâleti ve Dâhiliye Nezaretlerine yazılan tahrirata göre Kalas Baş şebenderliğinden bir telgraf alınmıştır. Bu telgrafta hafta içerisinde her taraftan gelmiş olan 75 Ermeni gönüllüsünün Rusya'ya varmış oldukları bildirilmiştir. İbrail Şebenderliğinden alınan bir diğer telgrafta ise iki gün önce dâhilden gelmiş olan 60 kişiden oluşan yeni bir Ermeni gönüllü kafilesinin Kalas yoluyla Rusya'ya gitmiş oldukları bildirilmiştir.¹⁴³ Ertesi gün Köstence Şebenderi Şakir Cemal Bey Umur-ı Siyasiye Müdüriyet-i Umumisi ve S. Halim Paşa'ya rapor ettiği üzere şehirdeki kışkırtıcıların Ermeni gönüllülerini Van vilayetinin Ruslar tarafından zapt edilip bu günlerde Ermenilere devri kararlaştırılmış olduğundan bahsederek, orada onları jandarma ve benzeri hizmetlerde istihdam edilmek üzere gönderdiklerini bildirmiştir. Ayrıca sözü edilen kışkırtıcılar bir müddet sonra da Ermeni ileri gelenlerinden oluşan bir heyetin

¹⁴⁰ Ökkeş Nariñç, *Bulgar Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2017), Tez No: 483267, s. 178-193.

¹⁴¹ Nurten Çetin, "Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 42. (2016), s. 537-538.

¹⁴² Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁴³ BOA, HR.SYS., 2871/1_72

de yerel idareyi ele alacağından bahsederek, Ermenilerin kendilerine katılarak Van'a yola çıkmaları çağrısında bulunmuşlardır.¹⁴⁴

Aynı gün Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazıldığına göre, 70 kadar Ermeni'nin kilisede yemin ettikten sonra 8 Haziran akşamı trenle Rusya'ya gönüllü olarak gönderildikleri, ertesi günün akşamı ise diğer bir kafilenin yola çıkarılacağı ve ikinci kafilenin miktarının daha sonra ilan edileceği Köstence Baş şebenderliğinden bildirilmiştir.¹⁴⁵ Aynı gün bu istihbarat Başkumandanlık Vekâletine de verilmiştir.¹⁴⁶

21 Haziran 1915 tarihinde kaleme alınmış olan bir eke göre ise sebebi tam olarak tespit edilemeyen bir durumdan dolayı, hareketleri ertelenen Ermeni gönüllülerinden oluşan doksan kişilik ikinci kafilenin de altı gün önce, akşam vakti Rusya'ya, Köstence'den yola çıktıkları şehir baş şebenderliğinden bildirilmiş ve şehirde bulunan Ermeni papazı ile Rus konsolosu da gönüllüleri yolcu etmek için istasyonda hazır bulunmuşlardır.¹⁴⁷

Aynı gün S. Halim Paşa tarafından Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazılan bir rapor Ermeni gönüllülerin toplanması için propaganda yapan iki kişi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu şahıslardan biri daha önce sözü edilen Nubar Kevorkyan ve Aristakis Fesliyan'dır. Rapora göre Fesliyan Efendi'ye ait nüfus cüzdanı ve üç adet pasaport kendisine iade edilmiştir. Köstence Baş şebenderliğine kendisi hakkında önceden yapılan bildiriye cevap olarak alınan 14 Haziran 1915 tarihli tahriratta, onun Köstence'de yapmış olduğu propaganda Köstence Avusturya Konsolosu tarafından haber alınarak Osmanlı şebenderliğine ihbar edilmesi üzerine, Ermenilerin toplandığı kilise ve buna benzer yerlerde nereye harcanacağı bilinmeyen bir husus için yardım topladığı esnada, sebepsiz yere Osmanlı Devleti ve Avusturya aleyhinde ve özellikle Rusya lehinde konuştuğu, bu konuşmalarının yapılmış olan gizli tahkikat ile sabit olduğu yazılmıştır. Viyana Baş şebenderliğince, Fesliyan dışında Nubar Kevorkyan adında diğeri birine 1 Mayıs'ta verilen fotoğraflı pasaport, kendisinden alınarak Osmanlı Devleti tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilmiştir. Bunun üzerine aynı tarihli fakat resimsiz ikinci bir pasaport o sırada

¹⁴⁴ BOA, HR.SYS., 2871/1_87

¹⁴⁵ BOA, DH.EUM.2.Şb., 8/16

¹⁴⁶ BOA, HR.SYS., 2871/1_76

¹⁴⁷ BOA, HR.SYS., 2871/1_79

Köstence’de bulunan şahsa posta ile gönderilip kendisinin Viyana’ya varışının kolaylaştırıldığı, Viyana Polis İdaresi’nden sözü edilen Avusturya konsolosluğuna gönderilerek doğrulanmış bir tercümesinin de ilişitirildiği beyan olunmuştur. S. Halim Paşa raporunu böylesine önemli bir zamanda, sözünü ettiği iki şahıs hakkında Osmanlı şehbenderliklerinin daha dikkatli olmasını ve onlar hakkında elde edilecek malumatın bildirilmesine sürekli çalışılmasını isteyerek noktalamıştır.¹⁴⁸

İki gün sonra ise Şakir Cemal Bey, Fesliyan ve Kevorkyan hakkında almış olduğu istihbaratı S. Halim Paşa’ya bildirmiştir. Şakir Cemal Bey’in bildirmiş olduğu üzere, bir aralık Ermeniler Rusya’ya gönüllü göndermeye ve yardım toplamaya geçici olarak ara vermiş olsalar da, Fesliyan ve Kevorkyan’ın şehre gelmeleri ile propaganda ve çok sayıda toplantılarda teşviklere başlamalarından sonra, tekrar yardım toplanmaya ve gönüllü sevkine başlanmıştır. Bu duruma tesadüf gözüyle bakılamayıp Fesliyan ve Kevorkyan’ın teşvikleri sonucu olduğu güvenilir bir kaynaktan haber alınmıştır.¹⁴⁹ 24 Haziran’da Van’a gönderilecek Ermeniler hakkındaki 16 Haziran 1915 tarihli istihbarat Hariciye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilmiş olup Moşokin adlı birinin sözü edilen propagandalardan sorumlu olduğu eklenmiştir.¹⁵⁰

26 Haziran 1915 tarihinde Hariciye Nezareti’nde Dâhiliye Nezareti’ne gizli olarak rapor edildiği üzere Fesliyan ve Kevorkyan’ın Viyana’da tutuklandıkları, dört gün önce Köstence Baş şehbenderliğinden alınan bir tahrirattan öğrenilmiştir.¹⁵¹

Temmuz ayının ilk günü Hariciye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne bildirildiği üzere Rus ordusuna gönüllü kayıt olan 50 kadar Ermeni’nin cepheye (Kafkas) gitmek üzere Haziran’ın 24’üncü günü akşamı Bükreş’ten yola çıktıkları ve onları Ermeni cemaati üyelerinden birçok kişinin istasyondan yolcu ettikleri aynı tarihli bir Rumen gazetesinde görülmüştür. Bu istihbarat Başkumandanlık Vekâleti ile de paylaşılmıştır.¹⁵² 4 Temmuz 1915’te Fesliyan ve Kevorkyan’ın faaliyetleri neticesinde Köstence’de tekrar hareketlenen gönüllük faaliyeti ile ilgili haber, Hariciye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmiştir.¹⁵³

¹⁴⁸ BOA, HR.İD., 65/71_1

¹⁴⁹ BOA, HR.SYS., 2879/29_1

¹⁵⁰ BOA, DH.EUM.2.Şb., 8/41_1

¹⁵¹ BOA, DH.EUM.2.Şb., 38/33_1

¹⁵² BOA, DH.EUM.2.Şb., 8/60_1

¹⁵³ BOA, DH.EUM.2.Şb., 8/69_1

8 Temmuz 1915 tarihinde Hariciye Nezareti, 100 Ermeni gönüllüsünün Bükreş ve Fokşani'den gelip Rusya'ya gitmek üzere yola çıkacakları bilgisini, Kalas Şehbenderliğinden öğrenerek, Dâhiliye Nezareti ve Başkumandanlık Vekâletini konu hakkında bilgilendirmiştir.¹⁵⁴

Yaklaşık bir hafta sonra 14 Temmuz'da Şakir Cemal Bey, Köstence'deki Ermeni faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır. Rapora göre, geçen hafta içerisinde, Ermenilerden gönüllü olarak 16 kişiden oluşan bir kafile daha Kalas yolu ile Rusya'ya doğru hareket etmişlerdir. Bu kişiler yine eskisi gibi Ermeni cemaati erkânı tarafından uğurlanmışlardır. Bu defa istasyonda bazı Ermeni kadınları da hazır bulunarak içlerinden biri şunları söylemiştir:

“Bugün teşyi ettiğimiz adamlar ölüme gidiyorlar biliyoruz, ölsünler zararı yoktur. Lakin Türklerin haklarından gelsinler. Her Ermeni kadını altı çocuk yapar. Onların yerini doldurmak mümkün olur”

Ermeniler arasında yine faaliyetler icra edilmekte, gizli ve açıktan görüşmeler düzenlenerek yardım toplanmaya devam edilmekteydi. Sonradan Tiflis'ten gelen Çarmak ve Armenak Agop adındaki iki Ermeni, Köstence'ye geldiklerinden beri birtakım toplantılar düzenleyerek, Ermenilerin güya Osmanlı memurlarından gördükleri zulümlerden bahsetmekteydiler. Bazı uydurma fotoğraflar göstermekle, Ermenileri Osmanlı Hükümeti aleyhine teşvik ederek şu ifadeleri kullanmışlardır:

“Elyevm silah-bedest olarak Ermenilerin tahlisi için gerek Rus hududunda ve gerek Osmanlı toprağında çarpışan iki yüz bin Ermeni'nin mâlen ve bedenen muavenetlerine şitab eylemek her Ermeni'nin uhdesine tertib eden vezâif cümlesindendir”

Çarmak ve Armenak şehre geldiklerinden beri Osmanlı vatandaşı Ermeni ve Rumların bazılarıyla özellikle bir gazete muhabiri Sivalyan adındaki Ermeni ile daima temasta bulunarak *Dimineata* gazetesine de Osmanlı Devleti aleyhinde bazı makaleler yazdırmakta, bu şekilde propagandaya devam ederek, diğer taraftan da yardım toplamaktaydılar. Görünüşte Kafkasya Ermeni milliyetçileri yararına olmak üzere Köstence şehrine ait gazinoda bir konser verme talebinde bulunmuş olsalar da bu taleplerinin münasip bir dille geri çevrilmesi üzerine konseri Ermeni ve Rumlardan

¹⁵⁴ BOA, DH.EUM.2.Şb., 8/91_1

bazılarının yardımıyla “Elpis” adındaki Rumların toplantı ve tiyatro salonunda vermeye mecbur kalmışlardır. Her ne kadar yüz kişi kadar toplanmayı bile başaramamış olsalar da zenginler tarafından yardım gördükleri şüphesizdir. Kendilerinin sanatçı olmaktan ziyade ihtilalci Ermenilerden oldukları anlaşıldığından bu husus yerel polise bildirilmiş ve böylelikle gözetim altına alınmışlardır.¹⁵⁵

Yazılma tarihi tam olarak tespit edilemeyen fakat içerdiği bilgiler ışığında Temmuz ayının sonlarına doğru kaleme alındığı anlaşılan Hariciye Nezaretine ait uzun bir rapor, hem Ermeni gönüllüleri hakkında yeni bilgiler verip hem de eski bilgileri özetlemektedir. Raporda yazıldığı ve Osmanlı elçileri ve konsoloslarının aralıksız devam eden bildirilerinden anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmak için Rusya’ya giderek Kafkasya’daki Rus ordusuna katılan Ermenilerin büyük çoğunluğu Romanya ve Bulgaristan’dan gitmiştir. Vaktiyle Romanya ve Bulgaristan’a gelmiş ve ticaret yaparak oldukça önemli mevkilere ulaşmış olan bazı Ermeniler, Ermeni komiteleri ile irtibatta bulunarak, çoğunluğu işçi sınıfından olan Ermenilerin dini hassasiyetlerini istismar ederek, Türkler aleyhinde şiddetli bir akım meydana getirmeye çalışmışlardır. Özellikle Köstence’ye, Rusya ve diğer ülkelerden gelerek propagandalar yapmışlar, mitingler tertip etmişler ve Ermenilerin uzun zamandan beri güya Osmanlı memurlarından zulümlerden bahis ve bazen uydurma fotoğraflar göstermek suretiyle tahriklerine devam etmişlerdir. Gönüllü Ermeniler, Romanya ve Bulgaristan’ın çeşitli yerlerinden toplu olarak gelerek, Romanya’dakiler Kalas’tan, Bulgaristan’dakiler ise Rusçuk’tan vapurlara bindirilerek Rusya’ya gönderilmişlerdir. Yol ve temel ihtiyaç masrafları, Rusya konsolosları tarafından verilen para veya Ermeniler arasında toplanan yardım, Ermeni Cemiyet-i Hayriye veya Komitesi, Eçmiyazin Katogikosluğu ve Rusya’nın ücret karşılığı çalıştırdığı *Adevarul* gazetesi idarehanesi tarafından verilen meblağlar ile ödenmiştir. Pasaportları Rusya konsolosu tarafından verilmiştir. Rusya tarafından Romanya limanlarında kiralanan vapurlarla taşınmışlardır.

Rusya’ya giden Ermeni gönüllüleri, kabileler halinde gittikleri ve Osmanlı vatandaşı olanlar seyahat evraklarının düzenlenmesi için doğal olarak Osmanlı konsolosluklarına uğramadıkları için, miktarlarına dair konsolosluklarca sağlıklı bir

¹⁵⁵ BOA, HR.SYS., 2871/1_111-112

bilgi edinilmesi mümkün olamamış ise de *Dimineata* gazetesinin 21 Temmuz 1915 tarihli nüshasında bulunan “Muhtar Ermenistan” başlıklı makalede sözü edilen tarihe kadar Amerika, Romanya ve Bulgaristan’dan giden Ermeni gönüllülerinin miktarı 15.000’i geçtiği belirtilmektedir.

Romanya’nın Rus taraftarlığınca en ileri gelen gazetelerinden olan *Adevarul* gazetesinin 4 Haziran 1915 nüshasında “*Ermeni katalini protesto zımnında İtilaf Devletleri tarafından Bâb-ı Âli’ye hitap olunan notaya cevaben Hükümet-i Seniyye tarafından neşr olunan tebliğnâmede Ermenilerin Devlet-i Osmâniyye aleyhinde harekât-ı ihtilaliyye, Ermenistan’da isyana kıyam eyledikleri ve binlerce Ermeni gönüllülerinin Kafkasya’ya giderek Devlet-i Aliyye’ye karşı harp eyledikleri zikredilerek mezâlim-i vâki haklı gösterilmiştir*” demiştir.

Dimineata gazetesi Ermenistan dâhilinde Türklere karşı savaşan Ermeni gönüllü ordusuna katılmak üzere Ermenilerden 60 gönüllünün Haziran’ın ikinci akşamı Köstence şehriden ayrıldıklarını ve trenle hareket zamanında Ermeni cemaati ileri gelenleri tarafından birçok defa “hurra” sesleriyle yolcu edildiklerini ve gönüllülerin Kalas’a varışlarında vapurlara bindirilerek Reni’ye ve oradan trenlerle Tiflis’e gideceklerini ve sözü edilen tarihe kadar Köstence’den 800 gönüllü gittiğini ve yaklaşık olarak aynı miktarda daha gideceğini yazmıştır.

Independenta gazetesi 24 Haziran tarihli nüshasında Bükreş’ten Rusya’ya 50 Ermeni’nin daha gönüllü olarak gittiğini ve Ermeni cemaati üyelerinin onları istasyona kadar uğurladıklarını yazmıştır.¹⁵⁶ Viyana Ermeni Cemaati Rahibi Fesliyan Efendi ile arkadaşı Nubar Kevorkyan’ın Köstence’ye gelmeleri ile propaganda ve birçok toplantılarda teşviklere başlamalarının ardından yardım toplama ve gönüllü sevkıyatı tekrar başlamıştır.

Romanya’da Osmanlı karşıtı olan gazeteler, sadece isimleri anılanlarla sınırlı değildi. *La Romani* gazetesi başta olmak üzere Bükreş’te çıkan bazı gazeteler, Osmanlı Devleti’ndeki Ermenileri masum ve hürmete değer göstermekle birlikte, Bükreş basınının Ermenilerden dolayı Osmanlılara suç yüklemesi devletçe resmî bir surette ve katiyen reddedilse de *La Romani* gazetesi Osmanlı Devleti’nin beyanını reddederek saldırılarını artırmaktaydı. Örneğin, Van vilayeti Müslüman ahalisi hakkında Ruslar

¹⁵⁶ BOA, HR.SYS., 2879/27/1_1

ile Ermeniler tarafından yapılan mezalim ve katliamlara dair Harbiye Nezareti'nden resmî bildiri yerel basına gönderildiğinde *La Romani*, ertesi gün aynı tarzda bir makale daha neşretmiş ve bildirideki vakayı inkâr ederek tekrar Osmanlı hükûmetine hakaret etmiştir. Osmanlı Devleti hakkında bu iftiraları Bükreş gazetelerinin çoğu yazmakla birlikte bunlar kamuoyu üzerinde büyük bir etki meydana getirmemiştir. Bu hususlarda *La Romani* ve *Jurnal de Balkan* başı çekmekteydi. Ayrıca Ermeni kışkırtıcıları yardım toplamaya devam ederek, Ermenileri Rus ordusuna gönüllü gitmeye de teşvik etmekteydiler.

Dimineata gazetesinin 21 Temmuz 1915 tarihli sayısında, Hınçak Cemiyeti Balkan şubesinin imzasıyla bir makale yayımlanmıştır. Bu makale özetlenerek rapora yerleştirilmiştir. Bu özete göre, Ermeni Hınçak cemiyetinin Paris'teki merkezi, Ermenilere hitaben yayımladığı davetnamede Ermenilerin Avrupa'nın hangi noktasında bulunurlarsa bulunsunlar gönüllü olarak derhal İtilaf Devletleri ile beraber savaşa katılmaları çağrısında bulunarak, bu savaşın azınlıkların kendi varlıklarına kavuşması neticesini vereceğini vaat etmiştir. Ermeniler, Osmanlı barbarlarına karşı altı asırdan beri 300.000'i aşkın kurban vererek, özerk Ermenistan fikrini takip etmişlerdir. Ermeniler hak etmiş oldukları mükâfata erişmek için, ileride toplanacak kongrede bulunma hakkını elde etmek fikriyle, savaşta arslan gibi düşmanlarla dövüşmekteydiler. Kongreden sonra özerk Ermenistan oluşacaktır. Cemiyet-i İcraiye ve Hınçak Partisi şubeleri tarafından İngiltere'de, Mısır'da, Rusya'da ve Fransa'da gönüllüler tertip olunmuştur.

Paris'te 900'ü aşkın Ermeni, hürriyet bayrağıyla büyük Savaş Bakanlığı nezdinde kabul edilerek, cepheye sevk olunmuşlardır. Fransız gazeteleri gönüllü Ermenilerin üstün niteliklerinden bahsetmişlerdir. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, "Ermeniler bilsinler ki çok zamandan beri arzu ettikleri muhtar Ermenistan kuvveden fiile çıkacaktır." demiştir. Selanik'te Ermeni Gönüllü Teşkilatı Komitesi, Turabyan Aram imzasıyla Fransız milletine hitaben yayımlanan beyannamede Selanik'te bulunan ve 50 üyeden oluşan Ermeni cemaatinin gönüllü olarak İtilaf Devletleri ordularına katıldıklarından ve Fransızların mazlum milletlerin koruyucusu bulunduklarından bahsettikten sonra kendi menfaatlerinin Rus menfaatleriyle örtüştüğü belirtilmiştir. Rus Çarı ve Ermenistan Kralı II. Nikola'nın beyannamesinin, asırlık saadetlerinin açık bir göstergesi olduğu ve binlerce Ermeni'nin medeniyete hizmet ve Türk

boyunduruğundan Ermenistan'ı kurtarmak üzere Rus ordusunda şan ve şöhret meydanında yiğitçe canlarını feda edecekleri hatırlatılmıştır.¹⁵⁷

28 Temmuz 1915 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiği üzere bir hafta önce Bükreş Şehbenderliğini idare ile görevli Kemal Atıf Bey, bir tahrirat kaleme almıştır. Atıf Bey bu tahriratında, Bükreş'te bulunan Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhinde silah kullanmak üzere Kalas'ta bulunup, ismini tahkik edemediği bir tacire müracaat ederek elbise ve levazımlarını ücretsiz olarak edindikleri gibi kendilerine yüzer frank verilerek Rusya'ya geçirildiklerini belirtmiştir. Bu şekilde 20 kadar Ermeni, 18 Temmuz'da Bükreş'ten Rusya yolunu tutmuştur. Hariciye Nezareti tarafından söz konusu tacirin kimliğinin ve yüzer frangın kimler tarafından verildiğinin öğrenilmesi Atıf Bey'e tavsiye edilmekle birlikte, durumdan Başkumandanlık Vekâleti de haberdar edilmiştir.¹⁵⁸

Aynı gün Hariciye Nezareti, Bükreş Sefiri Sefa Bey'in 20 Temmuz 1915 tarihli tahriratından edinilen istihbaratı Dâhiliye Nezareti ve Başkumandanlık Vekâletine bildirmiştir. Sefa Bey'in edindiği istihbarata göre, Ermeni gönüllülerinden oluşan yeni bir kafilе Rusya'ya hareket etmiş ve Rusya Hükümeti ordusunda hizmet eden her Ermeni gönüllüsüne aylık elli frank maaş vermekteydi. Bu kişilerin yol masrafları Rusya'nın ücret karşılığı çalıştırdığı *Adevarul* gazetesi idarehanesi tarafından karşılanmaktaydı. Sözü edilen Ermeni gönüllüleri Van tarafındaki Rus sınırına sevk edilerek Rus ordusunun Van'ı tahliye edip, teşkilatını başında Aram adında bir şahıs bulunan Ermenilere bıraktığını da eklemiştir. Birkaç gün evvel Bükreş'te Ermeni cemaati bir oyun tertip etmiş olsa da bu oyundan elde edilecek gelir, Sefa Bey'e göre, Ermeni hayır kurumlarına verileceği ilan edilmiş olsa da başka maksatlarda kullanılması ihtimali çok yüksektir.¹⁵⁹

Ertesi gün Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiği üzere, 19 Temmuz 1915 akşamı Köstence Ermeni Kilisesi'nde bir toplantı yapılmış, 20 Temmuz akşamı 30 Ermeni gönüllüsü Rusya'ya geçmek üzere Kalas yolu ile hareket etmiş, gönüllüleri istasyonda Ermeni cemaati üyelerinden bazıları uğurlamıştır.¹⁶⁰ Köstence Baş

¹⁵⁷ BOA, HR.SYS., 2879/27/1_2-4

¹⁵⁸ BOA, DH.EUM.2.Şb., 9/63_1

¹⁵⁹ BOA, HR.SYS., 2871/1_118

¹⁶⁰ BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/51_1

şehbenderliğinden edinilen bu istihbarattan aynı gün Başkumandanlık Vekâleti de haberdar edilmiştir.¹⁶¹

Sene başındaki hareketliliklerinden sözü edilen Sünne Ermenilerinin, yılın bu zamanlarında tekrar faaliyet içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Hariciye Nezareti'nden 4 Ağustos'ta Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiği üzere, Kalas Baş şehbenderliğinden gelen telgrafnameye nazaran, Bulgaristan ve Romanya'dan 200 Ermeni gönüllüsünün vapurla Reni'ye hareket etmelerinin dışında, Sünne'deki Ermenilerin durumlarını ayrıntılı bir şekilde anlatan rapor da sunulmuştur.¹⁶² Sünne Şehbender Vekili Münip Bey tarafından Bükreş Sefaretine gönderilen rapora göre, 4 Temmuz'da şehirdeki Ermenilerin durumlarının bildirilmesini isteyen bir emir gönderilmiştir. Bunun üzerine Münip Bey tarafından istenilen doğrultuda tahkikat ve araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmanın sonucunda, savaştan önce Sünne'de, kısmen Osmanlı kısmen Rusya vatandaşlarından olmak üzere işçi sınıfından 500-600'ü aşkın Ermeni olduğu ortaya çıkmıştır. Savaşın başlamasını takiben bunlardan birçoğu, yani Rusya vatandaşı olanlar, askerlik vazifelerini yapmak için; Osmanlı vatandaşı olanlar ise Ermeni komiteleri, Rus konsolos memurları ve Rus propagandacılarının teşvikleri ve yardımları ile gönüllü sıfatıyla Kafkas Cephesi'ne gönderilmişlerdir. Bu amaçla Romanya'daki Ermeni komiteleri tarafından gönderilen özel memurlar ve bunların içinden Dolapyan adındaki biri, şehirdeki Ermeniler arasında birçok kışkırtmalar yapmış ve para yardımı toplamıştır. Rus ordusunun Van civarında bazı başarılar elde ettiği haberleri üzerine geride kalan Ermenilerin bir kısmı da, beşer onar Kafkasya'ya yola çıkmışlardır. Bunların bir kısmı da doğal olarak işsizlikten dolayı sağa sola dağılmışlardır.

O günlerde Sünne'de çoğu Romanya vatandaşı olmak üzere Ermenilerin toplam miktarı 100 kişiyi bulmamaktaydı. Onların da çoğunluğunu yaşı ilerlemiş ve güçsüz kimseler olup kahveci berber esnafı ve işçi sınıfına mensup kişiler oluşturmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi üzerine Sünne'de bulunan askerlikle yükümlü Ermenilerden hiçbiri askerlik yapmaya gelmemekle birlikte askerlik vergilerini (bedel-i askerî) de ödememişlerdir. Bu kimselere şehbenderhaneler

¹⁶¹ BOA, HR.SYS., 2871/1_114

¹⁶² BOA, DH.EUM.2.Şb., 9/89_1

tarafından kimliklerini gösteren belgelerin verilmesi mümkün olmadığından, bu kişiler yerel yönetime müracaat ederek bulundukları yerin kanunlarına dayanarak Romanya’da oturma izni almışlardır. Bunların miktarı da 100’e yakındır. Seferberliğin ilanından beri konsolosluktan kimlik ve başka belgeler alan Rum ve Ermenilerin tamamı, askerlik ile yükümlü olmayan yaşlılar olup, o sıralarda onlardan hiç kimse konsolosluğa müracaat etmemiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte Ermeni komitelerinin faaliyetleri ve Rus memurlarının yardım ve gayretleri ile Ermenilerin Sünne’den hayli silah ve patlayıcı geçirdikleri de bildirilmişti. Şu sıralarda ise bölge Ermenilerinin propaganda yaptıklarına dair bir kanıt elde edilememiştir.

Yalnız kahvecilik ile uğraşan Kiğılı Karabet ve Bitlisli Avedis ile birlikte Berber Manuk ve Kurukahveci Karabet adındaki şahısların Ermeni komiteleri için ufak tefek yardımlar toplamakla meşgul oldukları anlaşılmıştır. Münif Bey birkaç gün evvel Kemal Atıf Bey’den almış olduğu bir emir üzerine Bükreş’e giderken, Kalas’ta durarak Ermeni gönüllülere dair başka bilgiler de öğrenmeyi başarmıştır. Edinmiş olduğu istihbarata göre Romanya’nın çeşitli yerleriyle başka taraflardan her gün Kalas’a kafileler halinde Ermeniler gelmekteydi. Bu gönüllülerin bazılarında da bilgi edinmek mümkün olmuştur. Bir kısmının ifadesine göre Ermeni Cemiyet-i Hayriyesi, diğer bir kısmına göre ise Ermeni komitesi tarafından her birine 50’şer frank harçlık verilerek, Rus vapurlarıyla Tuna’nın İzmail ve Kiliya koluyla ücretsiz olarak Kafkas Cephesi’ne taşındıkları öğrenilmiştir.

Münif Bey’in düşüncesine göre, Sünne’deki Ermeniler arasında yapılmış olan tahrikâtta, Uluslararası Tuna Komisyonu’nun Sünne Liman Başkanlığı Başkâtibi Osmanlı vatandaşı olan Tekfurdağlı Hristofor Vartisyan Efendi’nin de parmağı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Vartisyan Efendi yaklaşık elli yaşlarında, sakalsız, Avrupa’da eğitim görmüş, dışarıdan iyiliksever gibi görünmekte ise de gayet hilekâr ve ikiyüzlü bir adamdır. Münif Bey’in raporunu kaleme alırken, Sünne’de komitacılık ile uğraşıp bozgunculuk yapan Ermenilerin kimliklerini ve mesleklerini öğrenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişilerin isimleri meslekleri ve memleketleri raporun ekler kısmına iliştilmiştir. Söz konusu kısma iliştilirdiğine göre Kahveci Bitlisli Avedis Artin, Kahveci Kiğılı Karabet Bogos, Berber Kiğılı Ovakim Artin, Kurukahveci

Erzincanlı Stefan Kiragos, Kahveci Bitlisli Muşih ve Şekro Markar kardeşler ile Kurukahveci Kemahlı Bogos Asadoryan bu faaliyetlerden sorumlu olmuşlardır.¹⁶³

9 Ağustos 1915 tarihli Varna Şehbenderliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta bildirildiği üzere, 10 Ermeni gönüllüsü daha Rusya'ya gitmek üzere Varna'dan yola çıkmışlardır. Bu istihbarat Hariciye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne ve Başkumandanlık Vekâletine 11 Ağustos'ta yazılmıştır.¹⁶⁴

17 Ağustos 1915 tarihinde Rusçuk Şehbender Vekili Kazana Efendi'den Sofya Sefiri Fethi Bey'e bildirildiği üzere ise o gün Rusçuk'ta bulunan Ermenilerin hepsi ticarethane, fabrika ve dükkânlarını kapalı tutmuşlar ve bazıları da siyah bayrak çekmişlerdir.¹⁶⁵ 16 Ağustos akşamı ve 17 Ağustos'ta şehir kilisesinde, önceki olaylarda Anadolu'da hayatını kaybeden Ermeniler için ayin düzenleyerek ayinin sonunda Rus ordusuna katılmak üzere gönüllü kaydına başlamışlar ve 100 gönüllü kaydetmişlerdir. Bu gönüllülerin de önceki seferlerde olduğu gibi şehrin Ermeni zenginleri tarafından giydirilerek gönderilecekleri de eklenmiştir.¹⁶⁶ Kazana Efendi bu raporunu yazdıktan iki gün sonra bir rapor daha kaleme almıştır. Bu raporunda ise bir iki günden beri Rusçuk'ta bulunan Ermenilerin polis tarafından toplatılıp belediyede askerlik defterine kaydedildiklerinden bahisle, bunların büyük kısmının Osmanlı ordusundan asker kaçağı olduğunu ve üzerlerinden kimlik çıkmadığını yine Fethi Bey'e bildirmiştir.¹⁶⁷ Fethi Bey ise bu hususlar ile alakalı aldığı istihbaratı 23 Ağustos'ta S. Halim Paşa'ya rapor etmiştir. Fethi Bey'in ifadesine göre gerek aslen Bulgaristanlı gerek Türkiyeli kaçak Ermeniler uzun zamandan beri Bulgar kamuoyunun ve Bulgar kabinelerinin kendileri hakkında açığa vurmuş oldukları korumaya güvenerek o sıralarda her fırsattan istifade ederek Bulgar basınında ve kamuoyunda Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhinde şiddetli bir öfke meydana getirmeye çalışmaktan vazgeçmemişlerdir. 16 Ağustos'ta bir ayin düzenlemişler, nutuklar söyleyerek ve Bulgarca, Fransızca broşürler dağıtarak Bulgarları ve diğer herkesi Osmanlı Devleti aleyhine isyana davet etmişlerdir. Fakat bütün Bulgarların Ermeniler hakkında beslemekte oldukları yakınlık ve dostluğa rağmen, Bulgar

¹⁶³ BOA, DH.EUM.2.Şb., 9/89_2

¹⁶⁴ BOA, HR.SYS., 2871/1_121

¹⁶⁵ Siyah bayrak, hayatını kaybedenler için yakılan ağıtı simgelemektedir.

¹⁶⁶ BOA, HR.SFR.04., 642/78_1

¹⁶⁷ BOA, HR.SFR.04., 274/30_7

basınında Osmanlı Devleti aleyhinde şiddetli ve uzun soluklu yaygara meydana getirmeyi başaramamışlardır. Gerçi Dedeağaç'ta Rus, Fransız ve İngiliz konsolosları şehirdeki Ermeni kilisesinde yapılmış olan ayine iştirak etmiş ve bazı Bulgarlar da onlara katılmış olsa da Bulgar basını ve kamuoyu o sırada Bulgaristan'ın ve Bulgarların geleceği ile meşgul olduğundan Ermenilerce arzu edilen öfke ortaya çıkmamıştır. Bulgar basının yalnızca meydana gelen durumu kayıt ve bildirme ile yetinmiştir.¹⁶⁸ Tüm bu hususlardan ise Dâhiliye Nezareti ve Başkumandanlık Vekâleti bir hafta sonra haberdar edilmiştir.¹⁶⁹

3 Eylül 1915 tarihinde Kazana Efendi tarafından Fethi Bey'e yazılan bir başka raporda Romanya polis dairelerinin güvenilir istihbaratına göre, Bulgar Hükümeti'nin birkaç günden beri Osmanlı asker kaçaklarından, erlerinden ve ihtiyat askerlerinden olan Ermenilere on beş günlük sınır bileti vermekte olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁰ Ertesi günkü raporunda dünkü raporuna ek olarak, Bulgar sınır biletleriyle Romanya'ya giden Ermenilerin, Romanya'dan da Rusya'ya gittikleri, Bulgaristan'ın çeşitli kasabalarında gönüllü olarak yazılan Ermenilerden 250 kişinin de 3 Eylül akşamı "Belgrad" adındaki Rus vapuru ile Odessa'ya yola çıktıkları hususlarına dikkat çekmiştir.¹⁷¹ Bu istihbarat 10 Eylül'de Fethi Bey tarafından S. Halim Paşa'ya,¹⁷² 14 Eylül'de ise Hariciye Nezareti'nden Talat Paşa'ya bildirilmiştir.¹⁷³

Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için Kahire'de yaşayan Osmanlı Ermenileri de seferber olmuşlardır. Nitekim Tiflis'e gönderilen Kahire'deki Rusya Diplomatik Temsilciliği'nin 25 Ağustos 1915 tarihli telgrafında bildirildiği üzere, Kahire'de yaşayan birkaç Türk vatandaşı Ermeni, Mısır pasaportu alıp Kahire Başpiskoposunun tavsiyesi üzerine kendi bütçeleriyle Tiflis'e gönüllü gitmek istemekteydiler.¹⁷⁴ 7 Eylül 1915 tarihli Kafkas Orduları Kurmay Başkanı'na St. Petersburg'dan gelen bir telgrafa göre ise Kahire Elçisi, 29 Ağustos'ta Mısır

¹⁶⁸ BOA, HR.SFR.04., 274/30_1

¹⁶⁹ BOA, HR.SYS., 2880/9_1

¹⁷⁰ BOA, HR.SFR.04., 274/33_2

¹⁷¹ BOA, HR.SFR.04., 274/33_3

¹⁷² BOA, HR.SFR.04., 274/33_1

¹⁷³ BOA, HR.SYS., 2871/1_124

¹⁷⁴ Eyüp İbrahim Atabay, Protsess Prisoyedinyeniya Armyanskikh Dobrovoltsev k Russkoy Armii Na Kavkazskom Fronte (1914-1915), *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy Universitet im. A. İ. Gertsena*, (2020), s. 278.

Ermenilerinin bu taleplerini yenilemiştir.¹⁷⁵ 15 Eylül 1915 tarihli yine Tiflis'e St. Petersburg'a gelen başka bir telgrafa göre ise Savaş Bakanlığı'nın (Rusya) Dışişleri Bakanlığı ile yapmış olduğu mutabakat sonucunda Kafkasya'daki Ermeni gönüllü birliklerine katılmak isteyen 340 genç Ermeni, Amerika'dan (ABD) Rusya'ya ulaşmışlardır. Gönüllüler o sıralarda Arhangelsk'te bulunup takiben demiryolu ile Kafkasya'ya gönderileceklerdir.¹⁷⁶

Bu tarihten itibaren Ermeni gönüllülerinin hareketleri ile ilgili istihbarat seyrekleşmekle birlikte tamamen de kaybolmamıştır. Osmanlı istihbaratı daha önceden gönüllülerin toplanmış olduğu şehirler ve gönüllü sevkinde rolü olan kişiler hakkında malumat almaya devam etmiştir. Nitekim Filibe Şehbenderi Nuri Bey, Fethi Bey'e yazmış olduğu 27 Ekim 1915 tarihli tahriratında, şehirdeki Ermenilerin durumu dikkatten kaçırılmayarak, haklarında gerekli istihbaratın alınmasına gayret edildiği belirtilmiştir. Ermeni çetelerinin harekâtları hakkındaki bilgileri içeren Rus resmî tebligatlarının Filibe'ye ulaştığına dair bilgi alınmadığı gibi esasen şehirde Ermenice gazete de yayımlanmamaktaydı. Şehirdeki Ermenilerin büyük çoğunluğu Ermenilerin oturduğu Osmanlı vilayetlerinin güya Rus orduları tarafından işgalinin hemen ardından bağımsızlıklarının ilan edileceğine kani olup, merkez komiteleri tarafından idari teşkilatlarını içeren bir proje bile hazırlandığına dair söylentiler yaymaktaydılar. Bu istihbarat haricinde Filibe'de oturan Benliyan ve Katibyan adındaki iki Ermeni'nin Romanya'daki Rus konsolosluğu adına casuslukta bulunduklarını ve bir süre önce bazı haberleşme belgelerinin yerel memurlar tarafından ele geçirildiği de bildirerek raporunu sonlandırmıştır.¹⁷⁷

Haziran ayında Viyana'da tutuklanan Aristarki Fesliyan ve arkadaşı Nubar Kevorkyan'ın tekrar ortaya çıktıkları görülmektedir. Nitekim 9 Aralık 1915 tarihli Şakir Cemal Bey'in Hariciye Nazırı Halil Bey'e bildirdiği üzere, Viyana Ermeni Rahibi Fesliyan Efendi, beş altı haftadan beri Köstence'de ikamet eden eşine katılmak ve bir müddet beraber oturmak üzere son günlerde Köstence'ye gelmiştir. Ermeni Cemaati Başkanlığı'nda bulunan ve en aktif Rus taraftarı olarak bilinen saatçi Papazyan'ın evine geldiği ve Papazyan'ın kendisine yardım edeceği Bükreş Polisi

¹⁷⁵ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁷⁶ Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁷⁷ BOA, HR.SFR.04., 274/30_13

tarafından şehir emniyetine bildirilmiştir. Bu sebeple Romanya Hükümeti tarafından Fesliyan'ın gözetim altında tutulduğu haber verilerek ve şehirde bulunduğu sürre zarfında hareketleri hakkında elde edilecek istihbaratın bildirileceği vaat edilerek rapor sonlandırılmıştır.¹⁷⁸ 14 Aralık 1915 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne ve Sofya Sefaretine yazıldığı üzere Fesliyan ve Kevorkyan hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Tahrirata göre Fesliyan, 16 Nisan 1862 Tekfurdağ (Tekirdağ) doğumlu olup, Viyana şehrinden bazı şahsi meselelerini halletmek için 17 Kasım'da Sofya'ya yola çıkmış, ardından bir Ermeni Gregoryan Kilisesi'nde görev alabilmek için Sofya'dan da İstanbul'a gelmeye niyet etmiştir. Kendisi hakkında casusluk suçlamasıyla Viyana'da açılan dava delil yetersizliği ile düşmüştür. Yine haber alındığına göre yanında Nubar Kevorkyan olduğu halde geçen Mart ayında Köstence şehrinde bulunduğu Avusturya Sefaretine bildirilmiştir. Bu vesile ile hakkında yapılacak tahkikata devam edilmesi ve edinilecek sonuçların Sofya Sefaretine bildirilmesi Köstence Baş şehbenderliğine tavsiye olunmuştur.¹⁷⁹ Ertesi gün Şakir Cemal Bey'den Halil Bey'e rapor edildiği üzere Fesliyan Efendi, birkaç gün Köstence'de kaldıktan sonra Bükreş Ermeni Kilisesi'ne gelerek burada Bükreş Ermeni Rahipliğine memur edilmiştir.¹⁸⁰ 16 Aralık 1915 tarihinde ise Kevorkyan hakkında edinilen istihbarat, Hariciye Nezareti'nden Fethi Bey'e bildirilmiştir. Kevorkyan hakkında Sofya Avusturya Sefaretince de bir tahkikat yapıldığı fakat onun henüz İstanbul'a geldiğinin bildirilmediği de eklenmiştir.¹⁸¹

Ermeni gönüllülerinin Balkanlar'dan toplanıp Kafkasya'ya gitmeleri 1916 yılı içerisinde de sürmüştür. Nitekim Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü emriyle Ali Seyit tarafından Ermeni Gönüllü Karargâhının çekmiş olduğu telgrafta ulaşılrken, bu telgrafın ardından yaşanan gelişmeler de bildirilmiştir. Ali Seyit'in 29 Şubat 1916'da Bükreş'ten bildirdiğine göre, öğleden önce saat 10.00'da "Hınçak" kahvesine gidip Kafkasya'ya gönderilecek yeni gönüllüler hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. Kafkasya'daki Ermeni gönüllü idaresinden Ermeni Gönüllü Karargâhı adına 10 Şubat 1916'da çekilmiş olan telgrafta, Kalas ve Köstence'de hazır bulunan gönüllülerin Kafkasya'ya gönderilmesi istenmiştir. Telgrafın alınmasından sonra şehirdeki

¹⁷⁸ BOA, HR.SYS., 2881/45_1

¹⁷⁹ BOA, HR.SYS., 2881/45_3

¹⁸⁰ BOA, HR.SYS., 2882/2_1

¹⁸¹ BOA, HR.SFR.04., 283/1_2

propagandacılar Rusçuk'tan Ermeni firarilerini kışkırtarak onları Kafkasya'ya göndermeyi başarmışlardır. Gönüllülerin pasaportları Kalas'ta vize edilmiştir. *Aduverel* gazetesinin yayımladığı ve Kafkasya'ya giden gönüllülerin sayısının 500'e ulaştığı bilgisi doğru değildir. Ali Seyit, gönüllüler konusunda Romanya'daki Ermeni komiteleri tarafından görevlendirilen Dolapyan ile görüşürme gerçekleştirmiş, gönüllülerin şimdi neden Kafkasya'ya gönderildiklerini sormuştur. Dolapyan ise cevabında Rus Genelkurmay Başkanlığı'nın gönüllülere ihtiyacı olduğunu ve bunların miktarının 20.000 olması gerektiğini söylemiştir. Dolapyan gönüllülerin aylıklarına da değinerek şimdilerde bir ayda 50 kopek aldıklarını, daha önce yalnız 35 kopek aldıklarını belirtmiştir.¹⁸² Dolapyan ile Çırnak adında bir başkasının ifadesine göre propagandacılar yakın zamanda Rusya'ya, Fransa'ya ve İngiltere'ye gideceklerdir.¹⁸³

1.2.3. Amerika Birleşik Devletleri'nde Gönüllü Ermeni Faaliyetleri

Ermeni gönüllülerin Rus Kafkas Ordusu'na katıldıkları ülkelerden bir diğeri de Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Ermeni gönüllülerinin buradan Rusya'ya sevkleri için diğer ülkelerden olduğu gibi ABD'de de Ermeni cemiyetleri rol almışlardır. 2 Haziran 1915 tarihli New York Baş Şehbenderliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratta Washington Rusya Sefareti Başkâtibine bazı Ermeniler tarafından verilen ziyafette de bulunmuş olan Newton Han'ın New-York'ta "Hotel Majestic"te, bir İngiliz cemiyeti tarafından verilen ziyafette yapmış olduğu bir konuşmada, 1.000 kadar Ermeni gönüllü ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için Rusya'ya gitmek üzere olduğu bildirilmiştir. Daha sonra şahıs hakkında elde edilen ayrıntılı bilgiler paylaşılmıştır. Bu bilgilere göre bu şahsın asıl adı Mesrop Boyacıyan olup, bundan birkaç ay evvel İstanbul'da vefat ettiği öğrenilen Ermeni Protestan Millet Başı Boyacıyan'ın oğludur. Mesrop Boyacıyan bazı Ermeni ihtilalci cemiyetlerine mensup olup uzun zamandan beri fırsatını buldukça gazetelerde Osmanlılar aleyhinde yazılar yazmaktadır. New York'ta Osmanlı halı tüccarından Mihran Karagözyan Efendi'nin tesis etmiş olduğu "Armenian Colonial Association" cemiyetinde hizmetli olarak çalıştığı da öğrenilen Boyacıyan, yapmış olduğu ihanetler

¹⁸² BOA, DH.EUM.2.Şb., 69/16_1

¹⁸³ BOA, DH.EUM.2.Şb., 69/16_2

hakkında New-York şehbender hanesinin Karagözyan Efendi'yi bilgilendirmesi üzerine cemiyetteki işlerinden el çektirilmiştir.¹⁸⁴

Bölümden çıkartılacak sonuçlardan bir diğeri de Osmanlı istihbaratının ne kadar yoğun ve sürekli çalışan bir vaziyette olduğunun görülmesidir. Nitekim Osmanlı İstihbaratı gönüllüler toplanmaya başlanmadan, bu harekette rol alabilecek potansiyele sahip kişileri gözetim altına almıştır. Süreç içerisinde de gönüllülerin hareketlerine dair hemen her gün malumatlar edinilerek konsoloslar, konsolosluklar, Hariciye ve Dâhiliye Nezaretleri, Başkumandanlık, Sadrazam ve Bakanlar arasında bilgi alışverişi gerçekleşmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler, Ermenilerin gönüllü olarak Rus ordularına katılmasının önüne geçememiştir.

¹⁸⁴ BOA, DH.EUM.2.Şb., 68/43

2. BÖLÜM

GÖNÜLLÜ ERMENİ BİRLİKLERİ VE SAVAŞ

2.1. Ermeni Ruhani Liderliği ve Gönüllü Ermeni Birlikleri

Gönüllü birliklerin kurulması sürecinde görüldüğü üzere hem yabancı devletlerin hem de Osmanlı vatandaşlarından olan birçok Ermeni din adamı, gönüllülük hareketinde aktif rol oynamışlardır. Piskoposlardan katogikoslara kadar birçok makamda bulunan Ermeni din adamları bu harekete katılmışlardır. Din adamlarının faaliyetleri savaşın başlamasından sona ermesine kadar sürmüştür. Ermeni cemaatini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmak, Kafkas Cephesi'nde savaşan gönüllüler için yardım çağrısında bulunmak, askerlik çağına gelmiş Ermeni vatandaşları Osmanlı Ordusu'na katılmaktan vazgeçirmek ve firarlarını düzenlemek gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Ermeni gönüllülerine resmî bir destek vermemiş, fakat Patrikhane'ye mensup bazı kişiler, istisna olarak, bu işle uğraşmışlardır.

Ermeni cemaatini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtma faaliyetleri genel itibariyle Ermenileri toplandıkları kiliselerde ya da okullarda nutuklar okuyarak ve Osmanlı memurlarının Ermenilere güya kötü davrandıklarını söyleyerek gerçekleştirmişlerdir. İddialarına ise kanıt olarak düşman devletlerin basınında yer alan haberleri göstermişlerdir. Bu faaliyetler Ermenilerin meskûn olduğu şehirlerde gerçekleştirilirken, nüfusun daha az olduğu bölgelerde ise din adamları kasabadan kasabaya seyahat etmekten çekinmemişler, bu anlamda gerek Osmanlı topraklarında olan Taşnaklar ve gerek dışardan Rusya tarafından gönderilen kışkırtıcılar gibi hareket etmişlerdir.

Kafkas Cephesi'nde savaşılan gönüllüler için yardım çağrısında bulunmayı da yine kiliselerde ve Ermenilerin toplandığı açık ve gizli toplantılarda yapmışlardır. Bu hususlar Rus, Bulgar ve Rumen basınında olduğu gibi Osmanlı istihbarat belgelerinde de söz konusu edilmiştir. Bu kampanya, Ermeniler için yardım toplanma çağrılarının peşi sıra yapılmıştır. Belirtildiği üzere kiliselerde toplanan Ermenilere dini ayinlerini icra ettikten sonra, din adamları tarafından nutuklar okunmuş, nutkun bitmesinin hemen ardından gönüllü yazma faaliyetlerine geçilmiştir. Bu şekilde kandırılmaya müsait Ermenilerin dini hassasiyetleri istismar edilerek politik menfaat elde edilmeye çalışılmıştır.

Ermeni Ruhani liderliğinin gayret gösterdiği diğer önemli bir husus ise asker kaçağı Ermenileri saklamak ve yeni askerlerin cepheye gitmesine engel olmak olmuştur. Osmanlı istihbaratının Ermeniler üzerinde gerçekleştirdiği tahkikatlar bu hususa dikkat çekmektedir. Örneğin Toryan Efendi, Ermeni gençliğini, hükümetlerine başvurmadan men ederek, onları daimi surette konsolosluğa kayıt ettirmeye uğraşmıştır. Bulgar askeri olup firar edemeyen Ermenileri ise kiliseye bitişik bir dairede alıkoyarak firarlarını temine çalışmıştır. Hareketleri ile üzerine şüphe toplayan Toryan Efendi, bunu tedavi maskesi ile gizlemeye çalışmıştır.

Ermeni Ruhani liderleri, Ermeni askerlerinin firarlarını temin etmede başka usullere de başvurmuşlardır. Örneğin Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir rapora göre Kemah Keşişi, asker firarilerinden peksimet alarak gizlenmelerine sağlamaya çalışmaktan yargılanmış, kendisi hakkında yapılan bu tahkikat esnasında ise Bitlis Ermeni Piskoposu Suren Efendi'nin Rusya'da, merkez vilayet ve diğer bölgelerde bulunan askerlikle yükümlü Ermenilere diyakozluk (papaz yardımcılığı) diploması verdiği iddia olunmuştur. Bu kişilerden merkez vilayette bulunanlar diyakoz oldukları köyü bile tanımamaktaydılar.¹⁸⁵

2.2. Rus Ordusu ve Gönüllü Ermeni Birlikleri

Ermeni gönüllü birliklerinin kurulması esnasında Rusların ve Ermenilerin farklı amaçları vardı. Ermenilerin başlıca amacı altı vilayeti ve Kilikya'yı da kapsayan Rus idaresi altında otonom bir Ermenistan elde etmek, şayet Ruslar vaatlerini yerini

¹⁸⁵ BOA, DH.SYS., 123/5-2_2

getirmezler ise de Ermenilerin bağımsızlığını sağlayabilecekleri silahlı bir kuvvete sahip olmağı. I. Dünya Savaşı'nın başlaması Ermeni parti liderleri tarafından tarihi bir fırsat olarak görülmüş, Ermeni burjuvazisinin menfaatleri ile doğrudan ilişkilendirilmiştir.¹⁸⁶ Ruslar ise hedef olarak Doğu Anadolu'da isyanlar tertip etmeyi, Osmanlı sınır hatlarını bozmayı ve son olarak Doğu Anadolu'nun işgalini kolaylaştırmayı belirlemişlerdi.¹⁸⁷

Ermeni gönüllü birliklerinin kurulmasını Rus ve Ermeni siyasi, askerî ve dini liderler sağlamışlardır. Rusya siyasi liderliğinde en başta Çar II. Nikola bulunmuş, savaşın başlaması ile birlikte Ermenilere Rus orduları ile birleşme çağrısı yapan yine o olmuştur.¹⁸⁸ Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov da birliklerin kurulması konusunda önemli roller üstlenenler arasındadır. Nitekim kendisi savaşın başlamasından itibaren Ermeni ruhani liderliği (Eçmiyazin Katagikosu V. Kevork başta olmak üzere) ile sıkı temaslarda bulunmuş, Ermenilerin gönüllü olarak Rus ordusuna katılmalarından kullanacakları silahlara kadar birçok konu ile alakadar olmuştur.¹⁸⁹ Ermeni siyasi liderlerinden olan ve daha sonra Ermeni Milli Bürosunun başına geçecek isimlerden; Doktor Zavriyev, Piskopos Mesrop, Hatisyan ve Samson Arutyunyan ise gönüllü askerlerin kayıt altına alınması, donatılması ve eğitilmesi ile meşgul olmuşlardır.¹⁹⁰

Kafkas Cephesi'nde çatışmaların başlamasından önce dört birlik organize edilmiş, Nisan 1915'te ise Hınçak partisinin girişimiyle altıncı gönüllü birliği de kurulmuştur.¹⁹¹ Bu birliklerde başlangıçta 10.000 kadar gönüllü yer almış¹⁹², Van isyanının başladığı günlerde sayıları 25.000'e kadar çıkmıştır. Başlangıçta birliklerde yer alan Ermenilerin büyük çoğunluğu Muş, Van, Bitlis ve Iğdır'dan gelen Osmanlı Ermenileri idi. Van isyanı öncesinde de yaklaşık 15.000 Ermeni'nin Sivas'tan Rus ordusuna katıldığı düşünülürse, Amerika İstanbul elçisinin verdiği 25.000 sayısının

¹⁸⁶ Seyit Sertçelik, *a.g.e.*, s.107-117.

¹⁸⁷ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s.63.

¹⁸⁸ Cemil Hasanlı, Kafkas Cephesi'nde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916), *Ermeni Araştırmaları*, S. 50. (2015), s. 152.

¹⁸⁹ Seyit Sertçelik, *a.g.e.*, s.117-127.

¹⁹⁰ Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında Osmanlı'nın Son Savaşı*, Ötüken, İstanbul, 2017 Kasım, s. 621.

¹⁹¹ Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s. 341-342.

¹⁹² Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 65.

kendi ifadesiyle de gerçeğe yakın olduğu görülebilir.¹⁹³ Ermeni kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, 1915 sonbaharında 15.000 Sason Ermeni'si¹⁹⁴ ve diğer ülkelerden gelen Ermeniler¹⁹⁵ de hesaba katıldığında, bu birliklerde 40.000'den biraz fazla Ermeni'nin savaştığı anlaşılmaktadır.

Ermeni gönüllü birliklerini çeşitli komutanlar komuta etmişlerdir. Bu komutanların başında I. Gönüllü Birliği'nin başında bulunan Antranik Ozanyan gelmektedir. Antranik Ozanyan 1890'lı yıllarda çetecilik faaliyetlerine girişmiş, Doğu Anadolu'da birçok çetede komutanlık yapmıştır. 1904 yılının başında Doğu Anadolu'yu terk etmiş, savaş tecrübelerini İsviçre'de kaleme dahi almıştır. I. ve II. Balkan Savaşı'nda Bulgar Ordusu içerisinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır. II. Gönüllü Birliği'nin başında ise Dro ve Karakin Pastırmacıyan bulunmuştur. Dro (Drastamat Kanayan) Erivan'da bir Rus lisesinde eğitim görmüş olup ardından Pyatigorsk'ta askerî eğitim almıştır. 1908 yılında ise Doğu Anadolu'ya gelip burada silah kaçakçılığı ile meşgul olmuştur. Pastırmacıyan ise Cenevre'deki eğitim hayatından sonra Zeytun İsyanı ve Osmanlı Bankası baskınına katılmıştır. II. Meşrutiyetle birlikte milletvekilliği yapmaya başlamış, ardından Kafkas Cephesi'ndeki çatışmalara katılmıştır. III. Gönüllü Birliği'ne komuta eden Amazasp eğitim ve iş hayatına memleketi Van'da başlamış Kafkasya'da Azeri Türkleri ile çeşitli çatışmalarda yer almıştır. 1908'de Çarlık hükümeti tarafından tutuklanıp idama mahkûm edilmişken, dönemin Katogikos'unun isteği ile cezası Sibiry'a sürgün ile değiştirilmiştir. Sürgünden kaçarak I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Taşnaksütyun partisinde politika ile ilgilenmiştir. IV. Gönüllü Birliği'nin başında bulunan Keri (Arşak Gafavyan) Erzurum'da askerî eğitimini tamamladıktan sonra 1890'dan itibaren Erzurum ve Sasun isyanlarında rol almıştır. Kafkasya'da da çatışmalara ve hatta İran Meşrutiyet Devrimi'ne (1908) de katılmıştır. VI. Gönüllü Birliği'ni komuta eden Grigor Avşaryan ise Kazan Askerî Okulu'ndan subay derecesi ile mezun olmuş, başta Batı Cephesi'nde

¹⁹³ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s.199-200.; Edward J. Ericson, *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, çev: İbrahim Türkmen, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), s. 273.

¹⁹⁴ Seyit Sertçelik, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁹⁵ Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez No: 204558, s. 33-34.

savaştıktan sonra gönüllü birliğinin başına geçmiştir. V. Gönüllü Birliği'nin komutanı Canpoladyants hakkında bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁶

Ermeni gönüllü birliklerinin kurulması ve bununla ilgili faaliyetler 1914 yılının başından gönüllü birliklerin dağıtılacağı 1916 yılına kadar devam etmiştir. Gönüllü birliklerinin kurulması ilk başlarda Kafkasya bölgesindeki Ermenileri kapsarken, zamanla Ermeni nüfusun yaşadığı diğer ülkelerden de sağlanmıştır. Rus ordusuna gönüllü olan Ermeniler, bunu çeşitli vesileler ile yapmışlardır. Bunların arasında Rus konsolosluk memurlarının ve Ermeni din adamlarının teşvikleri sürece en çok etki edenler arasındadır. Sürece etki eden diğer etkenler ise özellikle Balkanlar'daki hükümet memurlarının yapmış oldukları yolsuzluklar ile çeşitli yerlerden Ermenilerin yaşadıkları şehir ve kasabalara gelen kıskırtıcılar olmuştur. Osmanlı sınırları dışında yaşayan Ermenilerin bir kısmının gönüllülük hareketine katıldıkları da buradan çıkan sonuçlar arasındadır. Nitekim Ermeni toplumunun yüksek ve zengin kesiminden bazı şahısların gönüllülük hareketinin oluşmasının siyasi ve diplomatik ayağını oluşturmuştur. Bu kesim gönüllülüğün oluşmasında Rus makamları ile çeşitli görüşmeler içerisinde bulunup harekete şekil vermişlerdir. Ermeni toplumunun orta kesimi yani tüccarlık, esnafılık ve benzeri işler ile meşgul kesimi ise gönüllülük hareketinin finansmanı, gönüllülerin fiziksel ihtiyaçlarının karşılanması (harçlık, yol masrafları vs.) ve propagandası ile meşgul olmuştur. Ermeni toplumunun son ve maddi yönden zayıf işçi sınıfına mensup kesimi ise Rus ordusuna gönüllü olarak savaşa katılmışlardır.

Gönüllü Ermeni birliklerine toplanma ve savaş süreci içerisinde verilmiş yeterli bir askerî eğitimden söz etmek mümkün değildir. Nitekim Osmanlı istihbarat kayıtlarında böyle bir eğitimden çok az bahsedilmekle beraber, Rus kayıtlarında bu durumun sebebi olarak, gönüllüleri yetiştirecek subay kadrolarının olmayışı gösterilmektedir.¹⁹⁷

Gönüllüler genel itibariyle savaşın öncesinde ve başlangıcında Kafkasya'daki büyük şehirlerden, savaşın devam ettiği yıllarda ise Bulgaristan ve Romanya'nın küçük büyük farklı yerleşim yerlerinden gelen Ermenilerden oluşmuşlardır. Anadolu'dan ve farklı ülkelerden gelen Ermeniler de gönüllü birliklerine katılmışlardır. Anadolu'dan

¹⁹⁶ A. D. Kirakosyan ve diğerleri, *Armyanskii Vopros Entsiklopediya*, Glavnaya Redaktsiya Armyanskoy Enskilopedii, Erivan, 1991.

¹⁹⁷ Natalia Chernichenkina, *a.g.e.*, s. 132.

gidecek Ermenilerin gönüllüler ile birleşmesinin önüne geçmek için Osmanlı Devleti, sınırı sürekli gözetim altında bulundurmak çabası içerisinde olmuştur.

Kafkasya'daki Ermeniler Rusya'nın seferberlik ilan etmesiyle beraber silahaltına alınmış, Antranik'in Kafkasya'ya gelmesi ile beraber onun idaresi altına verilmiştir. Bu şekilde birliklere ayrılan Ermeniler dört komutanın idaresi altında savaşılmaya başlamışlardır. Savaşın devam ettiği yıllarda birkaç kesintiye rağmen bu gönüllülere başta Bulgaristan ve Romanya olmak üzere farklı ülkelerden gelen gönüllüler katılmışlardır. Bu gönüllüler bulundukları yerlerden toplanarak Rusya'ya gidecekleri limanlara yönelmekteydiler. Yaptıkları deniz yolculuğunun ardından demiryolu ile Kafkasya'ya gelmekteydiler. Dünyanın diğer yerlerinden gelen gönüllüler de Balkan ülkelerinden gelen gönüllüler gibi deniz yoluyla önce Rusya'ya gelmekte ve Rusya'dan trenle Kafkasya'ya varmaktaydılar. Silah ve cephanelerini buradan temin eden gönüllüler akabinde birliklere katılmaktaydılar.

Çarpışmalara ilk katılan birlik IV. Birlik olmuş, Sarıkamış ve Karaorgan'a gelerek İde'ye yönelen Türkistan II. Kolordusu ile birlikte 29 Kasım'da Liavsor köyünü ele geçirmiştir. Fakat bir ay sonra Rusların köyden çekilmeleri ile Türk ordusunun kuşatması altında kalıp ciddi kayıplar vermişlerdir. Söz konusu kuşatmadan kurtulan birlik yılsonuna kadar Rus Sarıkamış grubunu korumak ve keşif faaliyetlerinde bulunmak için Alagöz'ü tutmuştur. Aralık ayı başında kendilerine III. Gönüllü Birliği katılmış, iki birlik burada Türk saldırılarına karşı koyarak 30 ölü ve 40 yaralı vermişlerdir. İki gönüllü birlik yılbaşındaki Sarıkamış muharebelerine de katılmışlardır. II. Gönüllü birliği ise Eleşkirt vadisindeki yedi muharebeye katılmış, bu muharebelerden birinde komutanları Dro'yu kaybetmişlerdir. Andranik'in başında bulunduğu I. Gönüllü birliği ise Aralık ayının başında Kotur, Saray ve Asurlunun alınmasına katılmış, Sarıkamış harekâtının başlaması ile Culfa'ya çekilmiştir. Birlik 15 Ocak'ta Culfa'ya ulaşmış, bir hafta sonra Tebriz'den çekilen Rus birliklerini takviye için Safian'a yönelmişlerdir. Rus birlikleri Safian'daki çatışmalarda zafer kazanmışlardır. Türk ordusunun başarısız Sarıkamış Harekâtı Kafkas Cephesi'ne bir durgunluk getirmiş, bu durgunluğu Ermeni Gönüllü Birlikleri istirahat ve yeniden yapılanma fırsatı olarak kullanmışlardır. Sonuçta Rus Kafkas Cephesi Komutanlığı'nın da rızasıyla iki yeni gönüllü birliğin daha kurulmasına izin verilip Van Birliği adı altında bu birlikler birleştirilecekti. Cephedeki durgunluk zamanında

birkaç istisna yaşanmış, I. Gönüllü birliği Mart ve Mayıs ayı başlarında sırasıyla Düz Dağ ve Dilmen'deki muhaberelede çatışmışlardır. Bu çarpışmalarda ise üç subay ve on altı gönüllüyü yitirmişlerdir.¹⁹⁸

Van isyanı sırasında ise birleştirilmiş gönüllü birlikler 28 Nisan'da yolculuklarına başlayıp 11 Mayıs'ta Bengri Kale'yi ele geçirmişlerdir. Harekâtlarına devam eden gönüllüler bir hafta içerisinde Canik ve Alur köylerini de zapt ettiler. Van'ın işgal edilmesinin ardından gönüllü birlikleri tekrardan ayrışarak eski düzenlerine dönmüşlerdir. II. Gönüllü Birliği 23 Mayıs'ta Çatak'ı, 7 Haziran'da IV. Gönüllü Birliği Sevan'ı işgal ettiler. İki birlik beş gün sonra birlikte Sorp'a girmişlerdir. Çatışmalar boyunca gönüllü birliklerin oluşan şartlara ve Rus komutanların emirlerine göre birleşip ayrıştıkları görülmektedir. Nitekim 28 Haziran'da tüm gönüllü birlikler General Troukin komutasında tekrar birleşmişlerdir. Gönüllüler burada Temmuz ayının ortasına kadar zor koşullar altında topçu desteği olmadan Van gölünün güneybatı ucunda bulunan Malazgirt-Bitlis yoluna ulaşmışlardır. On gün sonra Türk ordusunun takviye alması ile sürdürdüğü karşı atak dörtte üçü gönüllü birliklerden oluşan Rus kuvvetleri ile durdurulmuştur. Fakat Türk ordusunun saldırılarına devam etmesi Rus ordusunu Van'ı bırakmaya mecbur etti. Gönüllü birliklerin I. ve II.'si Iğdır'da, III. ve IV.'leri ise Dilman'da kaldı.¹⁹⁹

Van'dan çekilme Ermeni gönüllüleri arasında huzursuzluk yaratmış, bazıları yollara düşen ailelerini aramak üzere birliklerinden ayrılmışlardır. Buna karşın Ermeni Milli Bürosu Kafkas Ordusu Karargâhı ile koordineli olarak gönüllülerin yerlerinde kalması kararını aldı. Ordudan firarlar karşısında başlatılan yeniden teşkilatlanma süreci üç aydan fazla sürmüş ve 16 Ağustos'ta alınan Rus 6. Kolordu Komutanlığı kararı ile tüm gönüllü birlikleri 1. Tugay Komutanı'nın emrine verilmiştir. Fakat gönüllülerden 4. Kolordu'ya ve Azerbaycan-Van grubu cephesine gönderilenler de olmuştur.²⁰⁰

Ekim ayında ise Ermeni gönüllülerinden müteşekkil zayıf birlikler Bostan Boğazı'nın ve 13 Ekim'de Van önündeki mevzilerin savunmasında yer almış ve Bostan mevzilerini ele geçirmişlerdir. 22 Ekim'de Van'a ulaşan gönüllü birlikler tekrar

¹⁹⁸ Hikmet Özdemir, *Ermeni Asıllı Rus Generali Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2010 Nisan, s. 55-62.

¹⁹⁹ Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 67-72.

²⁰⁰ Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 75-76.

dağıtılmışlardır. I. Gönüllü Birliği Erciş'te, III. Gönüllü Birliği Van'da, IV. Gönüllü Birliği Dilman'da görevlendirildi. I. Gönüllü Birliği Zelyanderesi Geçidi'nin Kürtlerden alan Kazak süvari bölüğünün içinde yer alarak Erciş'te 15 Kürt köyünü yakmıştır. II. Gönüllü Birliği ise Patnos istikametinde yine Kazak süvari bölüğü ile Kürtler ile çatışarak 7 köyü yakmıştır. Bu faaliyetlerinin ardından iki gönüllü birliği birleşmiştir.²⁰¹

1916 yılının Ocak ayının sonunda Rus kuvvetlerinin gerçekleştirdiği Bitlis hücumlarına I. Gönüllü Ermeni Birliği de iştirak etmiştir. Birliğe Kürtlerin tuttuğu Süphan Dağı ve Van gölünün güney kıyısındaki yamaçlara saldırı emri verilmiş, onlar da Kürtleri bölgeden çıkarmaya muvaffak olmuşlardır. Böylece Kürtlerin dirençleri kırılmış, Adilcevaz ve Ahlat Rus işgaline düşmüştür. 15 gün sonra ise II. Gönüllü Birliği'ni içerisinde barındıran bir yürüyüş kolu Muş'u işgal etmiştir. Ardından Rus ordusu Bitlis'i ele geçirmeye çalışmış, I. Gönüllü Birliği Bitlis Boğazı'ndan sorumlu tutulmuştur. I. Gönüllü Birliği şiddetli çatışmalara ve ağır kayıplarına rağmen bölgede Türk ordusuna karşı üstünlük sağlamış ve onları geri çekilmeye zorlamıştır. Şehrin işgalinin ardından ise Muş-Bitlis yolunun güvenliği ile meşgul olup Karpe köyünde gerçekleşen çatışmalara katılmıştır. 7 Nisan'da Türk ordusu Karpe'de taarruza geçmiş, gönüllüler ile karşı karşıya gelmiştir. Birlik burada Türk ordusunu iki gün boyunca tutmuştur. Türk ordusu Muş'tan tehdit altında olduğunu anlayınca Kiğı'ya çekilmiştir. Uzun süren operasyonlar I. Gönüllü Birliği'ne pahalıya mal olmuş, komutanları da içlerinde olmak üzere ağır kayıplar vermişlerdir.²⁰²

Rus ordusu 11 Mart'ta Hizan'ı da işgal etme girişimlerine başlamış bu çerçevede III. Gönüllü Birliği'nden yararlanmıştır. Birliğin işgaldeki sorumluluğu iletişim hatlarının ve telsiz istasyonlarının korunması ile kılavuzluk olarak belirlenmiştir. Ghiavor köyünde Kürtler ve Ermeniler arasında çatışmalar başlamış, ilk çatışmalarda Kürtler ricata zorlanmışlardır. Ermenilerin takip eden 10 saatlik hücumunun sonucunda Kürtler Yukarı-Teke köyünü de terk etmişlerdir. 23 Mart'a kadar gönüllüler Horos ve Ketenik köylerini de işgal ettiler. Kürtlerin Aşağı-Teke'ye dönüşleri uzun süreli olmamış, bu sefer ayrıca Hizan da ellerinden çıkmıştı. 3 gün sonra gönüllü birliği yaptığı keşiflerde Türk ordusunun Kürt kuvvetleriyle Hizan istikametinde gizlendiği

²⁰¹ Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 77-80.

²⁰² Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 81-86.

istihbaratına ulaştı. Bunun üzerine Horos-Vervan-Karasu yollarının kesiştiği yere aldıkları emir doğrultusunda çekildiler. Türk ordusunun karşı taarruzu ile çekilmesini devam ettiren gönüllüler Vervan'a gelerek Rus ordusu ile birlikte savunma yaptılar.²⁰³

Gönüllülerin Rus ordularına en büyük katkısı, savaşın başlangıcında planlanmış olduğu üzere yaptıkları rehberlik hizmeti olmuştur. Nitekim çeşitli istikametlere dağılmış gönüllü birlikler Rus ordusunun ön saflarında dağılmalarına kadar birçok farklı bölgede bu hizmette bulunmuşlardır. Böylelikle Rus ordusu, çeşitli coğrafi zorlukları aşarak harekâtlarına başlamış ve Doğu Anadolu'nun işgalini tamamlamışlardır.²⁰⁴ Gönüllülerin Rus saflarında savaşmaları Rus basını tarafından büyük bir propaganda malzemesi haline getirilmiştir. Hem merkezi Rus basınında hem de yerel basında gönüllülerden bahseden birçok haber yayımlanmış, Ermenilere yönelik kışkırtmalarla gönüllü birliklere katılımlar artırılmaya çalışılmıştır. Gönüllülerin diğer bir önemli katkısı ise dağılmalarına kadar Rus ordusuna sürekli insan gücü temin etmeleri olmuştur. Merkezi Rus basınında da belirtildiği üzere gönüllü birliklerin kayıpları rezerv askerler tarafından kapatılmaktaydı.

Bunların yanında gönüllülerin faaliyetleri Rus ordusuna zararlar da getirmiştir. Başlıca zararları toplumlar arası bölünmeler oluşturarak Rus ideallerine zarar vermeleri, işgal edilen bölgelerde sivil nizama dair bir şey bırakmamaları olmuştur.²⁰⁵ Ayrıca gönüllüler büyük boyutlarda Müslüman katliamlarıyla da meşgul olarak, bazı durumlarda Rus komuta kademesiyle de çatışma içerisine girerek, ordu içerisindeki disiplini de bozmuşlardır.²⁰⁶

Ermeni gönüllü birliklerinin de dâhil oldukları bu katliam hareketleri Türk ordusunun çekilmesi ile birlikte Doğu Anadolu vilayetlerinde hemen başlatılmıştır. Katliamın yanı sıra yağma, çalma ve ev yakma gibi eylemler de Rus Kafkas Genel Valiliği tarafından rapor edilmiştir. Kars Kale Komutanı'nın raporu bu tür hareketlerin 1915 yılının başlarında da devam ettiğini göstermektedir. Komutan raporunda yine Ermeni gönüllü birliklerinin dâhil oldukları öldürme, soygun ve her türlü tecavüz örneklerinin görüldüğünü belirtmiştir. Rus Devlet Duması milletvekillerinden Mamed Yusuf

²⁰³ Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 89-92.

²⁰⁴ Doğan, *a.g.t.*, s. 38-39.

²⁰⁵ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Ermeniler–*, çev: Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2021, s. 80-89.

²⁰⁶ Doğan, *a.g.t.*, s. 39-41.

Caparov şehirde yaşananlara dair Çar'a şikâyetinde silahlı soygunlara, çapulculuğa ve her türlü tecavüze dikkat çekmiştir. Öldürmelere, kadın ve kızlara yapılan tecavüzlere sadece sivil halk değil, Ermeni gönüllüleri de dâhildi. İki ay içerisinde şehir ve civarında katledilen Müslümanların sayısı 30.000'e ulaşmıştır.²⁰⁷ Van şehrinde de içerisinde gönüllü birlikleri ve isyancıların olduğu 15.000 silahlı Ermeni Türklere yönelik katliamlara katılmışlardır.²⁰⁸ Katliamların yanı sıra diğer şehirlerde olduğu gibi Ermeni yağma ve tecavüzleri bu şehirde de görülmüştür. Osmanlı ordusunun şehri kısa bir süreliğine de olsa geri alması ile Ermeni katliamının boyutları anlaşıldı. İçerisinde çatışmalardan dolayı birçok hasta ve yaralının bulunduğu şehir ve çok sayıda köy yerle bir edilmişti.²⁰⁹ 30.000 Müslüman Van'da öldürülmüştür.²¹⁰ Bitlis de daha önceden belirtildiği gibi Ermeni gönüllülerinin son faaliyet sahaları içerisinde olmuş, şehirdeki gelişmeleri Rus ordusunun Tümgenerallerinden Abatsiyev rapor etmiştir. Abatsiyev 1 Nisan 1916 tarihli raporunda, Bitlis'te 2.000 Müslüman'ın katledildiğinin söylendiğini belirtse de bu sayıyı abartılı bulmuştur. Fakat aynı tarihli başka bir telgraf sayının doğru olduğunu belirtmekle beraber, katliamın Ermeniler tarafından cinsiyet ve yaş farkı gözetmeksizin yapıldığına dikkat çeker.²¹¹

Ermeni gönüllülerinin kendi içlerinde de düzenli askerler olduklarını söylemek mümkün değildir. Nitekim Antranik'in 14 Şubat 1915'te komutanlar dâhil tüm gönüllülere disiplinin sağlanması için verdiği emirler birliklerde nasıl disiplin sorunları yaşandığına dair fikir vermektedir. Antranik gönüllülerin kutsal bir iş yaptıklarına dikkat çekerek, gönüllülerin uyması gereken kuralları sıralamıştır. Kuralların geneline bakıldığı zaman, bunların askerî birlikler içerisinde uyulması gereken en temel kurallar olduğu görülmektedir. Üstlerin emirlerine uymak, başkalarının eşyalarına dokunmamak, şikâyetleri üst makama iletmek bunlar arasındadır.²¹²

Ermeni gönüllüleri ile ilgili ayrıntılı bir rapor da Tümgeneral Bolhovitinov tarafından yazılmıştır. Bu rapor, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ile başlayıp, Ermeniler ve

²⁰⁷ Seyit Sertçelik, *a.g.e.*, s. 196-199.

²⁰⁸ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 57.

²⁰⁹ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 204-07.

²¹⁰ Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s. 345.

²¹¹ Seyit Sertçelik, *a.g.e.*, s. 206-208.

²¹² A.O.Arutyunyan (ve diğerleri), *a.g.e.*, s. 155-158.

savaşta karşılaştıkları durumlar hakkında bilgiler vermiştir. Ermeni meselesinin başlangıcından itibaren Ermeni hareketinin bölge halkına olumsuz yansıdığı vurgulanmıştır. Gönüllü birliklerinin ilk üyelerini okumamış gençler oluşturmuştur. Savaş sürecinde de Taşnak ve Hınçak partileri arasında çeşitli kavgalar ortaya çıkmış, bunlar daha sonra Ermeni Ruhani liderliğine de sirayet etmiştir. Rapordan anlaşılan diğer önemli bir husus ise gönüllü birliklerin çatışmaların ilk zamanlarında üniformasızlık ve eğitimsizlikten dolayı görevlerini tam anlamıyla yapamamalarıdır.²¹³

Kafkas Cephesi'nde görev yapmış General Yevgeni Vasilyeviç Maslovskiy de *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte* (Kafkas Cephesi'nde Dünya Savaşı) adlı eserinde gönüllülerin disiplinsizliğine ve Kürtlerle olan çatışmalarına vurgu yapmıştır.²¹⁴

2.3. Gönüllü Ermeni Birliklerine Gelen Yardımlar

Ermeni gönüllü birliklerinin kurulması sürecinde bahsedildiği üzere, gönüllüler çeşitli yerlerden çok sayıda ve çeşitte yardımlar almışlardır. Kafkasya'da birliklerin oluşturulması sürecinde ilk görülen yardımlar genel itibariyle, Kafkasya Rus yerel idaresi tarafından yapılmış olup, daha sonra bu yardımlar oralarda sakin Ermeniler tarafından da toplanmaya başlanmıştır. Kaynaklarda yardımların her fırsatta yapıldığına dikkat çekilmiştir. Önceleri sadece gönüllülere yardım toplanırken zamanla bu yardımlar gönüllülerin geride bıraktıklarına, ailelerine de yapılmaya başlanmıştır. Yardım çeşitliliğine bakılacak olursa silah, para, elbise, iye şeklinde yardımların yapıldığı görülmüştür.

Yardımların yapıldığı önemli yerlerden biri de Kafkasya haricinde gönüllülerin çokça geldiği Balkanlar olmuştur. Balkanların çeşitli yerlerinde, çeşitli kişiler, komiteler ve konsolosluklar tarafından yardımlar yapılmıştır. Burada yapılan yardım çeşitliliğine bakılacak olursa yol yardımı, askerî faaliyet yardımı, temel ihtiyaç malzemesi yardımı gibi yardımların yapıldığı görülmektedir.

²¹³ Azer Mustafazade, *a.g.e.*, s. 3-33.

²¹⁴ Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin...*, s. 127.

Yardımların miktarı ile ilgili olarak kaynaklar kesin bir miktardan söz etmezken, süreç savaşın başlangıcından sona erişine kadar bir süreklilik göstermiştir. Yardımların yapılması ile ilgili çağrı ise, genel itibariyle, Rusya'nın Kafkasya'ya ve Balkanlara göndermiş olduğu görevliler ile hangi ülkenin vatandaşı olduğu fark etmeksizin Ermeni din adamlarından gelmiştir.

3. BÖLÜM

PETERSBURG SEFARETİ BELGELERİNDE ERMENİLER VE GÖNÜLLÜ ERMENİ BİRLİKLERİ

3.1. Petersburg Sefareti Belgelerinde Ermeniler

Birinci Balkan Savaşı'nın sona erdiği ve Osmanlı Devleti'nin Ermeni Islahatı meselesinde büyük devletler nezdinde harekete geçtiği dönemde Rus basınında Ermeniler ile ilgili haberler yer almıştır. Bu haberler, Moskova ve Petersburg gibi Rusya'nın merkezinde bulunan şehirlerde olduğu gibi Kafkasya'da da çıkmaktaydı. Gazeteler aracılığı ile Rus ve Ermeni toplumlarında Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari, ekonomik ve askerî durumunun Rus yönetimi nezdindeki tasviri gösterilmeye çalışılırken, Rus yönetiminin etki alanına giren Ermeniler ve Ermeni Meselesi de bu tasvirdeki yerini almıştır.

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu Islahatını gerçekleştirmek için İngiltere nezdinde ilk resmî teşebbüsünü yaptıktan üç gün sonra, 27 Nisan 1913 tarihinde *Reç* gazetesi İstanbul'dan alınan özel bir telgrafa dayandırarak bir haber yayımlamıştır. Habere göre Doğu Anadolu'da ve Erzurum Vilayetinde yeni zulümler yaşanmaktaydı. İddiaya göre Kürtler ve Türkler, Ermenileri Balkan Birliği'ne katılmakla suçlayıp Ermeni köylerine sistematik saldırılar gerçekleştirmiştir. Van'da birçok Ermeni önde gelen ise hapse

atılmıştır. Şirvan'da iki köy yağmalanmış, Ermeni Patrikhanesi²¹⁵ ise yardım için Bâb-ı Ali başvurmuştur.²¹⁶

Ağustos ayının ortasında Doğu Anadolu'daki Ermenilerin durumu ile ilgili haberler çıkmaya devam etmiştir. Nitekim *Birjeviya Vedomosti* gazetesi muhabiri Mösyo Olghemin, bu konuda Tiflis'te hem konferans vermiş hem de bir yazı kaleme almıştır. Yazıda Ermenilerin içinde bulunduklarını durum ayrıntılı bir şekilde okuyucuya gösterilmeye çalışılmıştır. Olghemin'in ifadesine göre, Kürtler arasındaki çatışmaları Ermeni katliamları izlemekte, Osmanlı Hükümeti ise vatandaşları arasındaki bu anlaşmazlıktan istifade ederek Kürtleri Ermeniler aleyhine tahrik etmekteydi. Ermenilerin göç etmesinden dolayı onlara ait birçok arazi Kürtlerin eline geçmekteydi. Ermenilerden tekâlif-i emiriyye haricinde çeşitli adlar ile vergi alınmaktaydı. Ermenilerden Türklere kıyasla pek az memur alınmaktaydı. Tüm bu iddialarına ek olarak Olghemin, Balkan savaşları sebebiyle Müslümanların Hristiyanlara (Osmanlı vatandaşları) karşı husumetlerinin arttığını ve bir Osmanlı kaymakamının üç evladını savaşa göndermiş bir kadına karşı uygunsuz davranışlarda bulunduğunu belirtmiştir.²¹⁷ Dâhiliye Nezareti ise bu iddialara cevap olarak topladığı malumatlar ve belgeler ile bir tekzipname hazırlanıp gazetelerde yayımlanmasını sağlamıştır.²¹⁸

28 Ekim 1913'te S. Halim Paşa'nın Rus ve Alman büyükelçilerine Osmanlı Devleti'nde geniş çaplı bir ıslahatın yapılacağını, ancak bu çabaların Balkan Savaşı'ndan dolayı geciktiğini açıklamasından²¹⁹ bir gün sonra Rus basınında Rus-Alman ilişkilerine ve Ermeni ıslahatına değinen bir haber yayımlanmıştır. Habere göre *Russkoe Slovo* gazetesi muhabiri Bogatskii, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov tarafından kabul edilmiştir. Sazanov öncelikle Paris ve Berlin seyahatlerinin diplomatik meselelerden değil, tedavi amacıyla gerçekleştiğini belirtmiştir. Paris'e bu amaçla giden Sazanov, bu seyahatini kendi ifadesine göre fırsata çevirmiş, bu fırsattan istifade Fransa Bakanlar Kurulu Başkanı ve Dışişleri Bakanı ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmeleri sonucunda ise Rusya ve Fransa'nın dış politikadaki bakış açılarının

²¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

²¹⁶ BOA, HR.SFR.01., 169/20_3

²¹⁷ BOA, HR.SFR.01., 170/48_3

²¹⁸ BOA, HR.SFR.01., 170/48_2

²¹⁹ Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 42.

uyuştuğuna kani olmuştur. Fransa'dan Rusya'ya dönerken Almanya üzerinden geçmiş, bu geçişten de istifadeyle Berlin'i ziyaret edip Alman devlet adamları ile görüşmüştür. Alman Şansölyesi Theobald von Bethmann Hollweg, Dışişlerinden sorumlu Zimmermann ve kendi arasındaki görüş alışverişi Avrupa'daki genel durumu ve diğer özel meseleleri kapsamıştır. Alman Şansölyesi ile gerçekleştirmiş olduğu görüşme kendi üzerinde hoş bir izlenim bırakmıştır. Görüşme Sazanov'un Alman politikasının Rusya ile aynı amacı yani Avrupa ve Balkanlar'da barışı ve Türkiye'nin doğu vilayetlerindeki bölgesel mevcut durumu korumaya çalıştığını saptamasını sağlamıştır. Berlin'deki görüş alışverişinden Rusya ve Almanya'nın Anadolu'da bölgesel ihtiyaçları karşılayacak reformların yapılmasını hoş karşıladıkları anlaşılmıştır. Tabii ki bu mesele hakkında Rusya ve Almanya arasında varılan antlaşma, Rusya'nın dost ve müttefikleri tarafından hedeflenen programa duyarlılığa dayanmaktaydı.²²⁰

Özellikle Berlin görüşmeleri boyunca Doğu Anadolu'da reform yapılması ile ilgili antlaşmaya varıldı. Sazanov'un düşüncesine göre, reformların yapılması esnasında Türkiye'nin egemenliğine zarar verilmemesi, Türk çıkarlarına cevap vermekteydi. Reformların sadece Doğu Anadolu'da değil ilaveten Türkiye'nin diğer Asya vilayetlerinde de gerçekleşmesini Rusya Küçük Asya'da sağlam bir barışın kurulması adına yalnızca yeni bir önemli teminat olarak içtenlikle karşılayabilir.²²¹

Rus basınında Ermeniler lehine propagandalarda giderek artış görüldüğü bu sıralarda²²² Bogos Nubar Paşa'nın da konu edildiği bir haber *Novoye Vremya* gazetesinin 15 Kasım 1913 tarihli sayısında yerini almıştı. Haber, Nubar Paşa'nın tüm Ermenilerin katogikosluğu tarafından, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasında Ermenilerin haklarının korunması adına seçildiğinin belirtilmesi ile başlamıştır. Nubar Paşa, Almanya'nın ıslahat projesine karşı çıkıp birkaç maddesini değiştirmesine karşın, Ermenilerin Rusya'nın Doğu Anadolu'da yapılacak reforma sağlam destek verdiğinin farkında olduğunu belirtmiştir. Muhabire göre ise Ermeniler Rus projesinde ideallerini görmekte fakat Almanya ve Rusya arasında gerçekleşecek görüşmelerden sonra son halini alacak projenin kendi açılarından daha iyi şartla

²²⁰ BOA, HR.SFR.01., 171/34_4

²²¹ BOA, HR.SFR.01., 171/34_3

²²² Türkmen, *a.g.e.*, s.43.

getirmeyeceğinin farkındaydılar. Osmanlı Devleti ise geleneksel şekilde hareket etmekte, projenin hayata geçmesi için mali ve insani kaynakların bulunmadığını açıklamaktaydı. Kendilerine göre reformların öncelikle Kuzeydoğu Anadolu’da birkaç vilayette başlaması avantajlı olacaktı. Nitekim bu vilayetlerde bulunan çalışan Hristiyanlar hızlı bir şekilde gelişmeye başlayacak ve hükümeti ülkenin geri kalanında bu reformları uygulamaya zorlayacaktı. Islahatlar hakkında oluşmuş olan fikir birliği, Osmanlı Devleti hakkında oluşan tasvirin aynı olduğuna işaret etmekteydi.

Nubar Paşa, Berlin’den dönüşünde Almanların Doğu Anadolu’da yapılacak olan reformlar konusunda samimi olduklarına ikna olmuştur. Sazanov’un Almanya ziyaretinden sonra Almanlar, Rusya’nın Doğu Anadolu’yu ilhak etme niyetlerinin olmadığına ikna olmuştur. Ermeniler de Türkiye’den ayrılmak istemediklerini ve Rusya’nın hamiliğine girmek istemediklerini dile getirmiştir. Rusya Bakanlar Kurulu Başkanı Vladimir Kokovtsov tarafından ağırlanan Nubar Paşa, Doğu Anadolu’da yapılacak reformlar konusunda Rusya’nın desteğini hissetmiştir. Genel olarak Ermenilerin gelecekte oldukça umutlu olduklarını beyanla makale sonlandırılmıştır.²²³

Rus ve Alman elçilerinin baskılarıyla Osmanlı hükümet yetkilileri ve kendileri arasında ıslahat görüşmelerinin sürdüğü Aralık ayında²²⁴ Rus-Ermeni ilişkileri, Rus basınındaki yerini korumaya devam etmiştir. Nitekim *Reç* gazetesinde 20 Aralık 1913 tarihinde “Ermeni-Rus Birliği” başlıklı bir yazı yerini almıştır. Bu yazıya göre Mir (Barış) derneği üyeleri ve diğer Rus politikacılarından edinilen bir bilgiye dayanılarak, Rusya’da bir Rus-Ermeni birliği kurulacaktır. Bu birliğin amacı ise Doğu Anadolu’da yaşanan gelişmeleri Rus halkına duyurmak ve burada yapılacak olan reformları desteklemek olacaktı. Ayrıca haberde buna benzer birliklerin İngiltere, Fransa ve İtalya’da da olduğuna dikkat çekilmiştir.²²⁵

Bir hafta sonra *Vechernoye Vremya* gazetesinde “Ermeni Sorunu” başlıklı olarak çıkan haber ise Kürt-Ermeni çatışması üzerinden Ermeni meselesini ve reformlara taraf devletlerin tepkilerini incelemeye almıştır. Petersburg’dan Doğu Anadolu ile ilgili alarm verici nitelikte sayılan istihbarata göre, yeni bir isyanın çıkabileceği

²²³ BOA, HR.SFR.01., 171/50_1

²²⁴ Türkmen, *a.g.e.*, s.49.

²²⁵ BOA, HR.SFR.01., 171/73_2

varsayılmıştır. Büyük miktarda tüfek ve mühimmat ise Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya gönderilmekteydi. Vilayetlerde halk arasında paniğe neden olan Kürtlere karşı koymak için komiteler kurulmakta, buna karşın Türk memurları ya Ermenileri korumak için gayret göstermemekte ya da Kürtlere yardım etmekteydi. Ermeni Patrikhanesi ise Talat Paşa'ya bir heyet gönderip Doğu Anadolu'daki gerçek durum hakkında bir memorandum sunmuştur. Memorandumu dikkatli bir şekilde inceleyen Talat Paşa ise durumla ilgili açıklamada bulunmuştur. Talat Paşa açıklamasında, Ermeni meselesinin merkezi hükümetin ana gündem maddelerinden birini teşkil ettiğini, Ermenilerin isteklerini karşılamak için samimi bir şekilde çalıştıklarını ve ortak çalışma için yollar arandığını belirtmiştir. Muhabirin iddiasına göre ise buna rağmen Dâhiliye Nezareti, Kürtlerin devam eden suçları hakkında memurlara bir emir göndermemiştir. Bu alarm verici haberler, Avrupa'da Berlin'de ve Petersburg'da hükümetlerinin fikirlerinin değişmesine neden olmaktaydı. Rus ve Alman büyükelçileri Ermeni vilayetlerinde yapılacak olan reform hakkında enerjik müracaatlar yapma kararı almışlardır.²²⁶

Aynı gazete, 30 Aralık 1913 tarihli sayısında, Cemal Paşa'ya ait olduğunu iddia ettiği ve Osmanlı elçiliğince reddedilen Ermenilere yönelik beyanata yer vermiştir.²²⁷ İstanbul'dan yeni gelen bir Rus politikacının iddialarına dayandırılan habere göre, Cemal Bey aracılığıyla Türk Hükümeti, İstanbul'daki Ermenilere Avrupalıların kontrolünü talep etmemelerini tavsiye etmiştir. Ermeni temsilcileri ise bunu gelecekteki güvenlikleri hakkında hiçbir garantileri olmadığı gerekçesiyle yapmayacaklarını söylemişlerdir. İstanbul'daki elçilik çevrelerinde ve Rus Dışişleri Bakanlığı'nda bilindiğine göre Cemal Bey, Ermenileri dış kontrol talep etmeleri halinde bunun onlara 300-400 bin civarında Ermeni'ye mâl olacağını söylemiştir. Ermeniler ise bu sözleri yayımlamaya cesaret edememişlerdir.²²⁸

Vechernoye Vremya gazetesi ertesi günkü yazısında Rus ve Alman diplomatların hazırladığı Ermeni vilayetleri hakkındaki reform tasarını konu edinmiştir. Önceki gün Petersburg'dan edinilen habere göre, İstanbul'da toplanan Türk hükümetinin söz konusu tasarıya yönelik aldığı karar kötü olarak nitelendirilmiştir. O sıralarda

²²⁶ BOA, HR.SFR.01., 171/73_4

²²⁷ BOA, HR.SFR.01., 171/73_10

²²⁸ BOA, HR.SFR.01., 171/73_8

tasarlanan reformların uygulanmasını denetleyecek bir genel müfettiş ataması gündeme getirilmiştir. Rus elçisinin Türk bakanla yaptığı son görüşmede, bakan buna karşı olmadığını fakat yine de bakanlar kurulunun onayının gerektiğini söylemiştir. Bakanlar kurulunda ise Rus projesine yönelik farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Buna rağmen konu hakkında bilgi sahibi olan kimseler, Türk hükümetindeki bu muhalefetin çok da önemli olmadığını, tasarıda yer alan reformların bir şekilde hayata geçirileceğini belirtmişlerdir. Gazete her şartta Rus büyükelçisi Giers'ın bu manada aldığı talimatlar gereğince metanetle Rus duruşunu savunacağına inanmaktaydı. Alman tarafına gelince onların da aynı şekilde reformların yapılması konusunda baskı yaptıklarını ve Alman demiryolunun Şiraz'la teması sebebiyle Ermeni vilayetlerindeki karışıklığın son bulmasının Alman hükümetinin de menfaatleri ile uyduğunu vurgulamıştır.²²⁹

14 Ocak 1914'ten, yani İngiltere ve Almanya'nın imzasız notalarında Doğu Anadolu vilayetlerindeki durumun kaygı verici olduğunu Osmanlı Devleti'ne bildirmelerinden²³⁰ iki gün sonra Rus basınında çıkan haberler, Rusya'nın durumu daha da karıştırmak istediğine işaret etmektedir. Nitekim *Russkoye Slovo* gazetesinin 16 Ocak 1914 tarihli sayısında Petersburg'dan alınan bir telgrafa dayandırılarak enerjik bir propaganda yoluyla Jön Türk Komitesi'nin Doğu Anadolu'da büyük bir katliama hazırlandığı iddia edilmiştir. İddialarına kanıt olarak ise komite komiserlerinin Doğu Anadolu'ya gelerek bütün Müslümanlara beyaz türban ve fes sahibi olmalarını, bu şekilde katliamda onların ayırt edilebilmelerinin sağlanacağını ileri sürmüştür. Katliamlarda son zamanlarda büyük miktarlarda silah elde eden Kürtlerin aktif rol oynayacağı hatırlatılmıştır(!) Ertesi günkü haberinde *Novoye Vremya* gazetesi aynı çizgiyi sürdürmüştür. Gazetede yer alan habere göre Erzurum'dan endişe verici haberler alınmaktaydı. Rus diplomatik kaynaklarına dayandırıldığı üzere, yerel Türk nüfus, Doğu Anadolu'da yapılacak olan reformlar hakkında memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Aynı kaynaklar reform konusunun tekrar incelendiğini, Bab-ı Ali'nin sorun çıkardığını fakat Rus ve Alman baskıları sonucunda itirazlarını keseceklerini söylemişlerdir. Bazı yabancı diplomatların bu bakış açısına katılmadığı ve Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki

²²⁹ BOA, HR.SFR.01., 171/73_12

²³⁰ Türkmen, *a.g.e.*, s.49.

reformlar konusunda yeni bir müzakere masası kuracağını ümit ettikleri de not edilmiştir. *Russkoye Slovo* gazetesi gibi bu gazete de Doğu Anadolu’da bir katliam gerçekleşebileceğini varsaymaktaydı.²³¹

Haberde sözü edilen müzakere masasının kurulup görüşmelerin sona erdiği *Russkoye Telegrafnoye Agenstvo* gazetesinde 28 Ocak 1914 tarihinde çıkan haberde bildirilmektedir. Türk hükümetinin bir üyesinin beyanatına dayandırılan iddialara göre, hükümet Van, Bitlis ve Erzurum’da seçim yapılmasını kabul etmiştir. Nüfus sayımı yapılana kadar genel konseylerde Türk ve Ermeniler eşit sayıda olup, diğer vilayetlerde seçimler nüfusa orantılı şekilde gerçekleşecekti. Müzakerelerin uzun sürmesi Erzurum’daki nüfusun fanatikliğine ve sürekli sorun çıkarmasına bağlanmıştır. Buna rağmen Rusya’nın tavsiye ve ısrarları kabul edilmiş, onlar da artık anlaşmazlık olmadığını bildirmişlerdir. Islahat konusu dışında Türkiye’nin dış ilişkilerine de değinen üye, Rusya ile ilişkiler konusunda ilişkilerin dostluk içinde yürümesini istediğini ve Rusya’nın Türkiye’nin dostluğundan ziyade Türkiye’nin Rusya’nın dostluğuna ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Yunanistan ile olan ilişkiler için üye Türkiye’nin silahlanmadığı, müzakerelere açık olduğu ve savaştan yana bir tavır takınmadığını belirtmiştir.²³²

Islahat antlaşmasının imzalanmasının ardından Rus basınında çıkan haberlerdeki görüşe yani bu antlaşmanın Rusya’nın başarısı olduğuna²³³ Nubar Paşa da katılmıştır. Nitekim kendisinin *Russkoye Telegrafnoye Agenstvo* gazetesi muhabiri ile Kahire’de Şubat ayı sonunda gerçekleştirmiş olduğu bir mülakatta Doğu Anadolu’da reform konusunda birlik beklediğini ve Rusya’nın bu işi eline almasıyla başarılı olacağına şüphe kalmadığını söylemiştir. Rusya’nın enerjik müdahalesi sayesinde Türkiye, Doğu Anadolu’daki reformlara onay vermiştir. Rus müdahalesi sadece Ermenilere yardım etmekle kalmamış aynı zamanda Avrupalı güçler arasındaki barışı engelleyen bir sorunu da ortadan kaldırmıştır. Bu açıdan insanlar, Rusya’nın yaptıklarının farkında olmalıydılar. Türkiye tarafından kabul edilen proje her hâlükârda şimdiki anarşi ortamına son verecekti. Bâb-ı Ali imparatorluğun bütünlüğü için reform yapılması gerektiğini kabul etmiştir. Başarısızlık durumunda ise tehlikeli bir durumun

²³¹ BOA, HR.SFR.01., 171/73_17

²³² BOA, HR.SFR.01., 171/73_26

²³³ Türkmen, *a.g.e.*, s.56.

ortaya çıkacağıının farkındadır. Nubar Paşa reformların doğru uygulandığı takdirde Ermeniler için büyük bir gelişme döneminin başlayacağını ve bu durumu Rusya'ya borçlu olduklarını unutmayacaklarını belirterek sözlerini sonlandırmaktaydı. Bu vesile ile II. Nikolay'ın ismi sonsuza dek kalplerde yaşayacaktı.²³⁴

Ermeni ıslahatı meselesi 1914 yılının Nisan ayının ortasında da Rus basınında yer almaya devam etmiş, meselenin önemi taraf devletler açısından değerlendirilmeye alınmıştır. *Tifliskiy Listok* gazetesinin, 16 Nisan 1914 tarihli sayısında²³⁵, “Rusya ve Türkiye Ermenistan’ındaki Reformlar” başlıklı yazısı Rusya açısından bölgenin sosyal, siyasi, ekonomik ve askerî alanlarındaki önemine vurgu yapmıştır. Makale, Doğu Anadolu’daki reform meselesinin kısmı bir çözüme kavuşturulduğunu belirterek başlamakta idi. Reformlar, Ermeni toplumunun bazı çevrelerinin isteklerinden ve hayallerinden uzak olsa da yine de Doğu Anadolu’da uzak olmayan bir gelecekte uzlaşmanın ortaya çıkacağıının, normal bir idarenin kurulacağıının ve aşağı yukarı kabul edilebilir bir sivil yaşamın kurulabileceğinin belli bir garantisini vermekteydi.

Makale daha sonra reformların özünü açıklamıştır. Buna göre, Doğu Anadolu ikiye bölünüp bu iki kısmın başına Bab-ı Ali’nin onayı ile genel müfettişler getirilecekti. Genel müfettişlere yerel idareler üzerinde geniş yetkiler verilecekti. Yasama meclisleri ve genel kurullar kurulacak; Van, Bitlis ve Erzurum’da bunların yarısı Müslümanlardan yarısı Hristiyanlardan oluşacaktı. Geriye kalan vilayetlerdeki ise vilayet nüfusuna orantılı şekilde oluşturulacaktı. Ermeniceye mahkemelerde ve okullarda genişçe yer verilecek, Ermeni nüfus askerliğini memleketlerinde icra edecekti. Makale, Rusya’nın meselenin çözümündeki rolünü, Rusya diplomasisinin Jön Türk Hükümeti’nin alışlagelmiş bir şekilde daha önce de denenmiş olan geciktirme metodunu uygulamasını enerjik bir nutukla kıldığını belirterek, göstermeye çalışmıştır.²³⁶

Bundan sonra konu, bölgenin ekonomik anlamda büyük devletlere sunduğu fırsatlara gelmiştir. Küçük Asya, özellikle Doğu Anadolu, onu ekonomik olarak kendi etkisi altına almak isteyen Almanya, Avusturya-Macaristan ve kısmen İngiltere şahsında Avrupa kapitalizmi için el sürülmemiş bir dış pazardı. Bu sırada Doğu Anadolu Rusya

²³⁴ BOA, HR.SFR.01., 172/65_2

²³⁵ BOA, HR.SFR.01., 173/29_1

²³⁶ BOA, HR.SFR.01., 173/29_3

ile komşu olarak Rusya'nın ekonomik etkisinin girişi adına yüksek bir şansa sahipti. Rus pazarı tarafından ciddi bir desteğin olmayışı gibi ciddi bir olumsuz duruma rağmen, Rus sanayisi günden güne daha çok Küçük Asya pazarında yer edinmekteydi. Çalışkan yerli Ermeni nüfus ve Ermeni nüfusun yardımıyla kurulan ticari ve endüstriyel bağ ve nihayet el değmemiş devasa doğal zenginlikler, bunun güvenilir bir teminatı idi.

Siyasi açıdan da bölge Rusya'ya fırsatlar sunmaktaydı. Dış politika menfaatleri mantıken uluslararası ilişkilerin ekonomik isteklendirmeleriyle oluşurken, diğer taraftan devletlerarası rekabeti de beraberinde getirmekteydi. Ve bu durumda Rusya, Ortadoğu Sorunu, Doğu Anadolu reformunun oluşturulması ve Kafkasya'yla tampon bölge yaratılması ile dış politikadaki pozisyonunu güçlendirmekteydi. Rusya'nın tarihi olarak serbest deniz üssünün oluşturulması için güneye yönelmesinin ve sınır vilayetleri (oblast) ile devlet yönetiminin Kafkasya'da kurulmasının yolu Doğu Anadolu'dan geçmekteydi. Bu durum, Türkiye'yi Alman diplomasisinin direkt etkisi altında üçlü ittifakın kollarına atmaktaydı. Diğer taraftan eğer Türkiye Batılı müttefiklerinin etkisi altında politik bir çatışmaya karışmayı düşünürse, Rusya batı sınırında zorlanması durumunda, Kafkasya sınırında olası bir saldırının etkisini azaltma fırsatına sahip olacaktı.

Doğu Anadolu'da reformların önünü açan perspektif bu şekildeydi. Rus diplomasisinin sürekli gözetimi altında Doğu Anadolu'daki şu ana kadar kâğıt üzerinde kalmış reformların hayata geçirilmesi bu sebeplerden ötürü Rusya'nın politik menfaatleri ile örtüşmekteydi.²³⁷

Bu haberin yayımlanmasının ardından ertesi gün aynı gazetede²³⁸, bu sefer Almanya'nın Ermeni politikası ve Almanların bu politika ile ne amaçlamak istedikleri çarpıcı bir şekilde Rus okurlarına sunulmuştur. Yayımlanan makale, Doğu Anadolu'da reformların hayata geçirilmesi ile antlaşmanın daha mürekkebi kurumadan Kürtlerin Bitlis'i kuşattıklarının, Jön Türkleri ve Ermenileri reformların yapılacağı için tehdit ettiklerinin duyurulması ile başlamıştır. Her zaman olduğu gibi korkmuş olan Ermeni nüfus, bakışlarını Rusya tarafına çevirmiştir. Üstelik konsoloslar ve elçiler nezdindeki

²³⁷ BOA, HR.SFR.01., 173/29_4

²³⁸ BOA, HR.SYS., 2776/76_18

Rusya diplomasisi; Milyikov, Pletnev ve diğerleri nezdinde Rus kamuoyu, Rusları Ermenilerin tek koruyucusu olarak göstermekteydi. Fakat bu yeterli değildi.

Muhabir aynı kaynaklarından Almanya'nın Doğu Anadolu'ya yönelik açık ve gizli fikirleri ve onun Doğu Anadolu'da reformların hayata geçirilmesi konusundaki görüşmeler esnasındaki rahatsız edici tavırları hakkında bilgi edinmiştir. Muhabirin kendi yorumuna göre, Almanya'nın Ermenilerin ebedi düşmanı olduğu ve entelektüellerinin reformdan ziyade onları kitlesel olarak imhaya ve zorla yurtlarından Mezopotamya'ya ve Bağdat'a sürmeye çalıştığı ortaya çıkmaktaydı. Alman yazar Paul Rohrbach'ın Türk-Rus savaşı durumunda Ermenilerin Rus tarafına geçmeyecekleri düşüncesine makalede yer verilmiştir. Bu düşünceye göre Türkler ve Kürtler ne kadar çok Ermeni öldürürlerse o kadar iyiydi, eğer hepsini öldüremezlerse Almanlar onları Mezopotamya'ya ve Bağdat yolu hattına yerleştireceklerdi.

Yazar sözlerine durum böyle ise bunun inanılmaz bir aptallık ve utanmazlık olduğunu belirterek devam etmiştir. Durum, Profesör Rohrbach'ın samimi Alman Ermeni severlerinden sayılması sebebi ile de tiksinti uyandırmaktaydı. Rohrbach, Ermeni tarihini ve kültürünü bilen, birkaç kere Doğu Anadolu'yu ve Eçmiyazın'ı ziyaret etmiş, Ermeni entelektüelleri arasında tanıdıkları ve okurları olan bir kişiydi. Defalarca basında ve toplantılarda Ermenilere sempatisini dile getirmiş bir şahsın bir anda Almanya adına Ermenileri öldürmesi kendi adına şaşkınlık uyandırmıştır.

Bu şaşkınlığına daha birkaç gün önce Johannes Lepsius, Rohrbach ve diğer Ermeni severlerin Berlin'de Alman-Ermeni Cemiyeti'ni kurmuş olduklarının öğrenilmesi de etki etmiştir. Alman-Ermeni Cemiyeti başlangıçta milletlerin karşılıklı olarak birbirleri hakkındaki doğru ve saf bilgi edinmeleri sağlamak ve ikinci olarak kültürel anlamda iki milletin oynadıkları rolü birbirlerine anlatmak amaçlarını taşımaktaydı. Bu amaçlara ulaşılabilmesi için periyodik ve periyodik olmayan yayınlar, okullar, kütüphaneler, Almanya'daki Ermeni öğrencilerin desteklenmesi vesaire araç olarak belirlenmiştir. Cemiyet, Almanya'da oluşturulup Almanya'nın ve Doğu Anadolu'nun diğer şehirlerinde şubelerinin kurulmasıyla genişlemekteydi. Bu büyük kültürel uğraşın yanında ise katliam propagandası yapılmaktaydı.

Profesör Pletnev'in Rohrbach'ın raporundaki kaynakları işaret etmesiyle şüpheye yer kalmamıştır. Fakat yazar hâlâ Ermenilerin kimlerin onların dostu, kimlerin düşmanı

olduklarını görmeleri için, bu meselenin sadece Rus basını tarafından değil, aynı zamanda Ermeni basını tarafından da tüm taraflarıyla yansıtılması görüşündeydi.²³⁹

Rus basınında bu türlü haberler çıkarken süreç de ilerlemekteydi. Nitekim bu makalelerin yazılmasından 10 gün sonra Islahat Müfettişliğine iki yabancı müfettiş (Hoff ve Westenenk) atanmıştı. Daha öncelerde Rusya'nın diplomatik başarısına işaret eden makaleler yerlerini, ıslahatları ve uygulanmasını şüpheye düşüren yayınlara bırakmaktaydı.²⁴⁰ Nitekim *Reç* gazetesinde 2 Temmuz 1914 tarihinde Paul Milioukof tarafından yazılan makale durumun değişmesini Rus diplomasisinin içinde bulunduğu rehavete yorarak başlamaktaydı. Islahatların uygulanması sürecinde Bab-ı Ali müfettişlere gönderilecek olan talimatları kendi çıkarları doğrultusunda değiştirerek işleme koymuştur. Bu haliyle ise ıslahatlar eski yapıyı taçlandırır bir hale bürünmüştür. Genel müfettişi gerçek yönetimden uzaklaştırılmak için, tüm müfettişler onun değil de bakanın emri altına verilmiştir. Bu müfettişler, teftişlerinin sonuçlarını genel müfettişe göndermeyeceklerdir. Genel müfettiş ise İçişleri, Adalet ve Maliye Bakanlarına rapor göndermek zorundaydı. Bunları izah ettikten sonra Milioukof, bunun neresinde Avrupa'nın kontrolünün olduğunu sorgulamış ve reformların uygulanmasının Osmanlı kanunlarının değişip değişmemesine ve vali tarafından verilecek karara bağlı olduğunu vurgulamıştır. İlaveten son kararın ise bakanlıklarda olduğunu söylemiştir. Islahat antlaşması bu haliyle Osmanlı Devleti'ne başka avantajlar da sağlamaktaydı. Osmanlı Devleti istemesi halinde müfettişlerin işlerine son verebilecek, bunun karşılığında ise yalnızca tazminat ödeyecekti. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi istediği gibi yönetmesinin önünü açacaktı. Milioukof, Avrupalı diplomatların bunu öngördüklerinin şüpheli olduğunu, böylelikle atanacak müfettişlerin iyi karakterli ve dürüst olmalarının umulmasından başka bir çarelerinin kalmadığını belirtmiştir.²⁴¹

Aynı gazetede Milioukof ertesi gün "Ermeni Meselesi Buhranı" başlıklı yazısı ile ıslahat konusunu işlemeye devam etmiştir. Islahat antlaşmasının değiştirilmesini dünkü yazısında belirttiği gibi Rus diplomasisinin rehavetine yormuş, rehaveti de diplomatlarının süreçten haberleri olmamasıyla açıklamıştır. Kendi düşüncesine göre kontrol gereken vilayetlerde Türklere güvenmek tartışma konusu olamazdı. Makalenin

²³⁹ BOA, HR.SYS., 2776/76_17

²⁴⁰ Türkmen, *a.g.e.*, s.58-60.

²⁴¹ BOA, HR.SFR.01., 175/5_3-4

ilerleyen kısımlarında bu rehabetin sebebini Rusların ilk başarılarından sonra rahata dalmaları ve Talat Bey Hükümeti ile ilişkiler kurulmasına daha çok gayret sarf edilmesi olarak açıklamıştır. Rusya'nın Anadolu'da dostları bulunup, onları yakın zamanda tamamen taraflarına çektikten sonra bırakmalarını gerektirecek derecede Türklerle ilişki kurulması mümkün değildi. Rus siyasetinin bu şekilde yeniden değişmesi pek şaşırtıcı olduğu gibi aynı zamanda bir hata idi. Çünkü Ermenileri himaye hususunda Almanlar da kendileri ile birlikte çalışmışlar ve diğer taraftan Ermeni meselesinin Rusların iç meselesi olduğu aşikâr bulunmaktaydı. Bu bağlamda yeniden Lobanov²⁴² siyasetine dönmek (yani Ermeni meselesi ile ilgilenmemek kastedilmektedir) doğru olmayacaktır. Rusya artık bu “talimat” hakkındaki fikrini açıkça söylemeliydi.

Müfettişlik meselesine gelince müfettişlerin imzalanan antlaşmaya göre mi yoksa yapılan düzenlemelere göre mi hareket edecekleri sorusunu sormuştur. Müfettişlerin hangi yetkilerle büyükelçilere ve konsoloslara müracaat edeceklerinin belli olmamasına dikkat çekmiştir. Eğer onlar Osmanlı memuru iseler onların üzerinde Avrupalı denetçilerin olması gerekmektedir. Bu şekilde denetleme üzerine denetleme oluşturulmalıydı. Daha sonra Makedonya'daki müfettişliğin kurulmasının ardından Jön Türklerin gerçekleştirdikleri darbeyi hatırlatarak, Bab-ı Ali'nin bu şekilde yola getirilmesi ihtimali üzerinde durmuştur. Fakat bu noktada da diplomatların kendi hatalarının Türkiye tarafından yapılan hatalarla birleşmesinden de yazar korkmaktaydı. Zira Avrupalıların esas ihlal edip, şekle itiraz etmemeleri sonunda Türkiye'yi yarım tedbirlerden felakete sürüklemekteydi. Eğer Rusya tarafından Osmanlı Devleti'nin çöküşü isteniyorsa, yapılan antlaşma üzerindeki değişiklikler kabul edilebilirdi. Fakat Almanların buna yanaşacağı şüphe götürmekteydi.²⁴³

Osmanlı Devleti'nde seferberliğin ilanına kadar Ermeni meselesi bağlamında bu şekilde makaleler neşreden Rus basını, seferberlikle birlikte konudan biraz uzaklaşarak Osmanlı Devleti'ndeki daha genel siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî

²⁴² Aleksey Borisoviç Lobanov-Rostovskiy, 1895-1896 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanı.

²⁴³ Yusuf Sarınoy, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2006 Ocak, s. 110-112.

sorunlara yönelmiştir. Bu tutum, hem merkezi hem de yerel Rus basınında gözlemlenmektedir.²⁴⁴

Türkiye genelindeki Ermenilerin durumlarını ayrıntılı şekilde işleyen bir haber *Kafkas* gazetesinin 25 Eylül 1914 tarihindeki sayıda “Ermeniler Arasında-Türkiye Ermenistan’ında” başlığı ile Rus okurlarına sunulmuştur. Makale, ilk başta Doğu Anadolu ve İstanbul’daki Taşnaksütyun partisi mensuplarının son zamanlardaki tutuklanmalarının haber verilmesi ile başlamıştır. Doğu Anadolu’daki bir şehirde Taşnaksütyun mensupları tarafından gerçekleştirilen bir toplantıda Avrupa’da savaş dolayısıyla ortaya çıkan problemler tartışmaya açılmıştır. Jön Türkler ise bu toplantıya Taşnaksütyunların kendileri ile birleşmesi ve birlikte Rusya’ya karşı savaşılması teklifini götürmüşlerdir. Fakat tabii ki İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu mantıksız ve münasebetsiz teklifi son derece memnuniyetsizlikle kati surette reddedilmiştir. Taşnaksütyun partisinin başkaldırısının sonucu ise üyelerinin kitlesel tutuklanmaları olmuştur. Rusya vatandaşı Ermeniler kuvvetlenen gözetim altında sınıra gönderilirlerken Türkiye vatandaşı olanlar da hapsedilmeye başlanmıştır.

Gazetenin sonraki paragrafı, Osmanlı Devleti içerisindeki Ermenilerin durumunun yanı sıra uzun zamandır unutulmuş reformlar meselesine de değinmiştir. Doğu Anadolu’daki Müslüman nüfus gibi Hıristiyan nüfusun da durumunu sakın olarak nitelendirebilecekler de alınmıştır. Yeni savunma hatlarının yapılması tüm hızıyla devam ediyor ve evde sadece kadınlar ve çocuklar kalıyordu. Birçok yerde işçilerin olmayışı ve tüketim mallarına el konulması, şimdiden açlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bazı yerlerde ise hükümet ile redifler arasında çatışmalar meydana gelmişti. Van’da redif ve orduya yeni alınan Ermeni askerler, askerî durumun kızışması durumunda Kürtlerin saldırabileceği eşlerini, kız kardeşlerini ve kızlarını koruyabilmek adına sınıra (Rus sınırı demek isteniyor) gitmeyi katiyen reddetmekteydiler. Osmanlı Hükümeti ise açık bir isyandan korkarak bu rediflerden özel jandarma birlikleri meydana getirmek zorunda kalmıştı. Bu birlikler, şimdilik yurtiçinde bırakılmışlardır. Reform meselesi ise tabii ki de gönül rahatlığı ile ortadan kaldırılmıştı. İki müfettişten biri olan Hoff müfettişlik bölgesine gönderilmiş, diğeri

²⁴⁴ Fatih Mehmet Ekşi, *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022), Tez No: 738688, s. 85-90.

Westenenk ise ekibini oluşturmamadan İstanbul'dan ayrılamamıştı. Şimdi Doğu Anadolu'da yerel idare tarafından gayet soğuk ve düşmanca karşılanan Hoff da İstanbul'a çağrılmıştı.²⁴⁵ Bu haberin yayınlanmasının ardından kısa bir süre sonra yani Ekim ayının ilk günlerinde Ermeniler tarafından çıkarılan *Mşak* ve *Orizon* gazetelerinde Ermeni Meselesinin tarihi ve Rus-Ermeni iş birliği gibi konular işlenmiştir.²⁴⁶

1914 yılında Ermeniler ile ilgili yayın yapan bir diğer gazete olan *Armenia* gazetesi de Ermeniler ile ilgili çeşitli konulara sütunlarında yer vermiştir. Diğer Rusça gazetelerden²⁴⁷ pek farkı olmayan söz konusu gazete de Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na girişini intihar ve politik bir suç olarak nitelendirmiştir.²⁴⁸ Burada *Kafkas* gazetesinde görülmüş olduğu gibi Ermeni genç nüfusunun (Osmanlı vatandaşı) askere alındığı vurgusu da yapılmıştır.²⁴⁹ Diğer bir benzerlik ise *Mşak* gazetesi ile *Armenia* gazetesinin yakın zamanlarda Ermeniler için özgürlük, bağımsızlık ve uygarlık vurgusunun yapıldığı iki haberin çıkışında görülmektedir.²⁵⁰

Armenia gazetesi Ermeni ıslahatları konusunu işlemesi bakımından da diğer gazeteler ile paralellik göstermekteydi. Gazetede yayınlanan bir makaleye göre muhafazakâr ve yıkılmakta olan Türkiye, Ermeni ıslahatlarını çocuk oyuncağına çevirmiş ve kendi ileri görüşlü olmayan ve yıkıcı hareketleri ile ülkede hala adil ve aklıselim insanların kaldığına inanan herkesi şok etmiştir.²⁵¹

3.2. Merkezî Rus Basınında Gönüllü Ermeni Birlikleri

Gönüllü Ermeni birlikleri ile ilgili gazete haberlerinin Rus okuyuculara sunulması ise Kasım ayının başına rastlamaktaydı. Gazete yoluyla da bu birliklere insan kaynağı oluşturmak amaçlandığından genel itibariyle yerel gazetelerde Rus-Ermeni iş birliği tarihi, vatanseverlik konulu şiirler ve makaleler sayfalarındaki yerlerini almaya

²⁴⁵ BOA, HR.SFR.01., 177/26_1

²⁴⁶ Musa Gasımlı, *a.g.e.*, s. 289.

²⁴⁷ BOA, HR.SYS., 2402/18_3

²⁴⁸ Suren Sargsyan, "Armyanskoye Dobrovolcheskoye Divijeniye i ego Osvesheniye v Periodicheskom İzdanii "Armeniya", *Region i Mir*, S. 3-4, 2015 Kasım, s. 39.

²⁴⁹ Sargsyan, *a.g.m.*, s. 39.

²⁵⁰ Sargsyan, *a.g.m.*, s. 39.; Mehmet Perinçek, *a.g.e.*, s. 90.

²⁵¹ Sargsyan, *a.g.m.*, s. 39.

başlamışlardı.²⁵² Bu gazete haberlerinin ilk örneklerinden olan *Kafkas* gazetesinin 17 Kasım 1914 tarihli sayısındaki “Rus Ordusu’ndaki Ermeni Gönüllü Birlikleri” başlıklı makale genel itibariyle Rus ordusundaki Ermeni gönüllüğünün tarihini okuyuculara sunmaya çalışmıştır. Haberin ilk cümlesine göre Ermeni milleti, Rusya ile ilişki kurduktan ve geleceğinin onunla yakından bağlantılı olduğunu anladıktan sonra hemen Rusların Kafkasya’ya sızmalarına yardımcı olacaklarının sinyallerini vermişlerdir. Bu sinyaller sadece Rusları, yani kurtarıcılarını iyi karşılamalarında değil, Rus birliklerine verdikleri gönüllülerle de görülmektedir. Bu bağlamda Rus ordusundaki Ermeni gönüllü birliklerinden bahsetmek, aynı zamanda Rus-Ermeni ilişkilerinin tarihini de göstermek manasına gelmektedir. Yine de bu makalenin konusuna girmeden, Rus-Ermeni ilişkilerinin politik tarafından ancak oluşan durumun anlaşılması bağlamında gerektiği kadar bahsedilecekti. Oluşan durum ise Ermenilerin gönüllü olarak Rus kurtarıcı ordularına girmesi ile sonuçlanmıştı.

Özet itibariyle haberin devamına göre, I. Petro dönemine kadar Ruslar ve Ermeniler arasında rastlantısal ilişkiler kurulmuş, ancak onun döneminde ilişkiler yakın ve sürekli hale gelmiştir. I. Petro sadece Ermenilerin Rusya için önemini anlamakla kalmamış, ayrıca onlarla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler sırasında Ermenilerin Rus Çar’ına Ermenistan’a gelmesi durumunda, Ermeni melikleri ve din adamları tarafından, Ermenilerin onun ordularına katılacağını söylemişlerdir. Rus ordusuna katılacak kişi sayısı ilk başlarda 10.000’ler ile ifade edilirken bu sayı zamanla 100.000’e kadar çıkmıştır. Ne var ki Ermenilerin Rus ordularını görmesi Petro ve II. Yekaterina’nın iktidarlara döneminde gerçekleşmemiştir. Fakat Ermenilerin iyi bir gelecek ümidi onları bırakmamış ve XIX. yüzyılın ilk yılları Rus ordusunun Ermenistan’a girmesi için yeterli olmuştur. Aynı zamanda binlerce Ermeni gönüllüsü de Rus orduları ile birleşmişlerdir. Rus ordularına katılanlar arasında Ermeni ruhani liderliğinden kimseler de bulunup madalyalar da almışlardır. Rus-Ermeni iş birliği bununla sınırlı kalmayarak ilerleyen yıllardaki savaşlarda da devam etmiştir. Bu savaşlar sırasında Ermeniler Ruslara daha yakınlık göstermişler, savaşa büyük coşku ile katılım göstermişlerdir. 1826 yılında İran ile savaş başlar başlamaz General Madatov’un²⁵³ başarıları, soydaşlarına ilham vermiş onlar da her taraftan gelip

²⁵² Ekşi, a.g.t., s. 105.

²⁵³ Rus ordusunda görev almış Ermeni asıllı bir generaldir.

Rus ordularına katılmışlardır. Tarihçi S. Glinka'nın eserinde ifade ettiğine göre, Ermenilerin Rus ordularına katılımları bir hesap dâhilinde değil, tüm insani hesapların üstünde olan vicdani duygu ile gerçekleşmiştir. Tiflis'te birkaç taburdan Ermeni milis kuvveti oluşturulmuş, başına da Nerses Aşdaragesi geçmişti. Bu hikâyenin anlatımının ardından 1853'den 1878'e kadar Ermeni gönüllülerinin yine Rus ordularında Türk ve Rus vatandaşı olmalarına bakılmaksızın yer aldıkları belirtilmektedir. Şimdilerde de (I. Dünya Savaşı denilmek isteniyor) Ermeniler, binlerce kişiyle Rus ordularına gönüllü olarak sadece yüzlerce yıllık geleneklerini devam ettiriyorlardı.²⁵⁴

Ermenilerin Ruslara vermiş olduğu destek yalnızca gönüllüler ile kalmamış, manevi destek şeklini de almıştır. Nitekim *Moskovskiye Vedomosti* gazetesinin 19 Kasım 1914 tarihinde çıkan sayısında "Ermeniler" başlıklı bir makale bunu göstermektedir. Gazetenin Krasnodar (o günkü adıyla Yekaterinodar) şehrinden edindiği bilgiye göre, Türk vatandaşı Ermeniler dünkü ayinlerinde Rus ordusuna zafer diledikten sonra vali aracılığı ile tâbiyet duygularını içeren bir mektubu II. Nikola'ya göndermişlerdir. Ayrıca bu mektupta İstanbul'un Rusların eline geçeceğini ve Ayasofya üzerine haç dikileceğine kani olduklarını ifade etmişlerdir.²⁵⁵

Aynı gazetenin ertesi günkü "Kafkaslarda" başlıklı makalesinde yine Ermeniler konu alınıp Ermeni gönüllüleri için yardım çağrısında bulunulmuştur. Tiflis'ten *Birjeviye Vedomosti* gazetesinin telgrafına göre Duma Mebusu Papacanov, Güney Kafkasya seyahatinden döndükten sonra, Ermeni toplumunun nadir fikir birliğine vurgu yapan bir konuşma yapmıştır. Kars'ta ve Gümrü'de bulunup Ermeni komitelerini organize etmiştir. Gönüllü birliklere ve rediflerin ailelerine yardım çağrısında bulunmuştur. Ayrıca Köprüköy'den gelen Ermeni mültecileri karşılamıştır. Yine gazetenin iddiasına göre bu mülteciler korkunç bir halde bulunmaktaydılar. Üzerlerindeki tek bir elbise ile kaçmışlar ve Kürtlerin saldırısından korkarak geri çekilen orduların peşinden gelmişlerdir. Şimdilerde Erivan Guberniyası ve Kars Oblast'ında çoğu olmak üzere yerleştirilmekteydiler. Köylüler onları istekli bir şekilde karşılayıp yerleştirmekteydiler.

²⁵⁴ *Kavkaz* 250, 4 Kasım 1914.

²⁵⁵ *Moskovskiye Vedomosti* 258, 6 Kasım 1914.

Makalede mültecilerin durumu anlatıldıktan sonra Ermeni gönüllüleri hakkında bilgi verilmeye başlanmıştır. İddiaya göre gönüllülerin sayısı çok yüksek miktarlara ulaşarak sürekli artmaktaydı. Her taraftan kurulan birliklerle ilgili telgraflar alınmaktaydı. Şu sıralarda harika bir şekilde çalışan dört gönüllü birliği olup, bunlar Rus orduları ile birlikte yol almaktaydılar. Kumandanları ise tecrübeli savaşçılardı. Onlardan birkaçı Türklerle yapılan İkinci Balkan Savaşına da katılmışlardı. Kafkas milletleri arasında düşmanlık olmayıp, hepsi bir şeyler yapmaya istekliydiler.²⁵⁶

Reç gazetesi 1 Aralık tarihli nüshasında “Kafkas ve Rusya” başlıklı makalede, Tiflis Şehir Başkanı Aleksandr Hatisyan’ın konuşmasına da yer vermiştir. Hatisyan konuşmasında Rus ve Kafkas entelektüellerini uzun zamandan beri ilerici fikirlerin birleştirdiğini belirtmiştir. Rus parlamentosunun Kafkasya’ya kendini hatırlatmadığını ve Kafkasya’yı da pek hatırlamadığını üzüntüyle ifade etmekteydi. Fakat yine de Ermeniler ve Gürcüler, çabalarının diğer vatandaşlarla aynı haklara sahip olarak birleşik Rusya’nın vatandaşı olmaya yönelik olduklarını vurgulamışlardır. Bunu Rus parlamentosundan talep etmekteydiler. Ayrıca kendileri Kafkasya’da yeni hayat şartlarının ortaya çıkması durumunda, milletler arasındaki düşmanlığın ya ciddi oranda azalacağına ya da tamamen ortadan kalkacağına kani idiler.

Kafkasya Müslümanları da makalenin konusuna dâhil olmuş, yazar onların Rusya’ya ve Türkiye’ye yaklaşımları üzerinde durmuştur. Yazarın düşüncesine göre Kafkasya Müslümanlarının Rusya’ya içten sadık ve alışık olmalarının yanı sıra Rus kültürü onlara yakın ve değerliydi. Onlar Türkiye ile İslâmiyeti eşit saymamakla birlikte Türkiye’yi islâmiyetin ruhunu ihlal etmekle ve Kuran’ın hükümlerine uymamakla suçlamaktaydılar. Makale daha sonra Ruslar ile Kafkasya Müslümanlarının savaş hakkında aynı düşüncelere sahip oldukları ve Kafkasya Müslümanlarının hiçbir ayrılıkçı düşünce benimsemedikleri teması üzerinden devam etmiştir.²⁵⁷

Gazetenin ertesi günkü sayısında Ermeni gönüllülerine dair kısa bir haber yer almıştır. Odessa’dan 2 Aralık 1914 tarihinde edinilen bilgiye nazaran, Kafkasya’ya ikinci Ermeni gönüllü kafilesi yola çıkmıştı. O günlerde 300 kişiyi aşkın ikinci kafilenin de yola çıkması beklenmekteydi. Tiflis’ten ulaşan bir diğer kısa habere göre ise

²⁵⁶ *Moskovskiye Vedomosti* 259, 7 Kasım 1914.

²⁵⁷ *Reç* 312, 18 Kasım 1914.

Türkiye’den gelen zor durumdaki mülteci kafilelerinin artması sebebiyle yerleştirilmeleri için özel bir komite kurulmaktaydı. Şehir idaresi tarafından da misafirhane kurulması düşünülmekteydi.²⁵⁸ 3 Aralık 1914 tarihli sayıda ise Doğu Anadolu’dan Tiflis’e gelen kişiler İstanbul’dan alınan emir üzerine Türk hükümetinin Ermeniler ile herhangi bir çatışmadan kaçındıklarını bildirmişlerdir. Ayrıca hükümet, Ermenilere vergilerden muafiyet ve farklı öncelikler de vaat etmekteydi. Yine Tiflis’ten ulaşan bir habere göre ise Encalı adı verilen bir köyde Türkler, Ohannes Surkin adında bir papazın oğluna işkence etmişlerdi.²⁵⁹

Reç gazetesinin 4 Aralık’ta çıkan sayısı, önceki sayılardan farklı olarak Ermenilerle ilgili birçok haberi içerisinde barındırmış, üçüncü sayfada yarım sütundan fazla yer kaplamıştır. Çıkan tüm haberler Tiflis’ten alınıp “Türk Tiyatrosu” büyük başlığı altında okuyuculara sunulmuştur. İlk habere göre Antranik’in kumandası altındaki gönüllü birliği Aşan ve Buruş Karan bölgelerinde kendilerinden çok fazla olan Türk ve Kürtlerle şiddetli bir çatışmaya girmiştir. Çatışma sonucunda Türkler ve Kürtler büyük kayıplarla kaçmaya mecbur edilmiştir. Ermenilerin kayıpları ise 10 ölü ve 11 yaralı şeklindeydi. Haberin sonunda verildiği üzere gönüllü birliklerin güçleri ve keyifleri yerindeydi. Kayıpları ise redifleri tarafından kapatılmaktaydı.

Bu haberin ardından, *Kafkaskoye Slovo* adındaki gazeteden öğrenilen, Ermeni sivillerin durumu ile ilgili haberler verilmiştir. Iğdır’dan bildirildiği üzere, Erzurum’a kaçan mağlup edilmiş Türk askerleri, Zanza ve Köprüküy’de Ermeni katliamlarında bulunmuşlardır. Birçok Ermeni Rusya’ya kaçarak canlarını kurtarmışlardır. Türk askerlerinin durumuna da değinen haber, onların erzaklarının ve kıyafetlerinin kötü durumda olduğunu yazmıştır. Rus askerleri ise onlar karşısında cesaretle savaşıyorlardı. Kürtler ise Diyardin’den dönerken Uç Kilis adındaki bir köyde durmuşlar, 1.500 adet atlarını tarihi manastıra yerleştirip onu soyarak kutsallığını bozmuşlardır.

Tiflis’e zaferle dönen Rusları Ermeniler törenle ve dua ile karşılamışlardır. Kadınlar ve çocuklar Kazakları ve atlarını öpmüşlerdir. Çatışmalar sırasında esir alınan Mehmet Bey adındaki bir esir de Ermenilerden aynı karşılamayı görmüş, Rus General onun

²⁵⁸ Reç 313, 19 Kasım 1914.

²⁵⁹ Reç 314, 20 Kasım 1914.

Ermenileri kurtardığını anlayınca onu serbest bırakmıştır. Haber, *Orizon* gazetesinin Tebriz’de Türkler ve Ermeniler arasında savaştan önce bağlantı kurulduğu iddiası ile sonlanmıştır.

Sıradaki haber ise Doğu Anadolu’dan gelen mültecilerin durumu ve Bayezid’de tekrar kurulan yaşamı konu edinmiştir. Tiflis’teki gazete özel muhabirinden alınan telgraftaki malumata göre, mülteciler donmuş, aç, yalınayak ve güçsüz durumda bir köyden bir köye iş ve ekmek arayışı içerisinde yollarına devam etmekteydiler. Tam konumları belirtilmemiş olan bu mültecilerin bir kısmı ilerlerken, diğerleri hiçbir şey bulamayarak dönüyorlardı. Makalenin diğer satırı Bayezid’de tekrar kurulan yaşam konusuna geçmiştir. Bayezid’de normal yaşantı tekrar tesis edilmişti. Bayezid’in geri dönen Müslüman ve Hristiyan halkı önceki işlerine dönmüşlerdir. Yerel Rus yönetimi ise yolların karla kaplanmasından dolayı zorlaşan temel ihtiyaç malzemelerinin şehre ulaştırılması ile meşguldü. Makale Gürcü basınına temsilen *Temî* gazetesinin Rusya tarafından şehre gösterilen teveccühün altının çizilmesi ile sonlanmıştır.

Gazetenin üçüncü sütunundaki Ermeniler ile ilgili haberler, İstanbul’daki Ermenilerin durumunu anlatan kısa bir haber ile bitmiştir. Sivastopol’dan bildirildiği üzere, Ermeni ve Rumların en önde gelen temsilcileri İstanbul’da Türkiye aleyhine propaganda yapmak suçlamasıyla tutuklanmış, mallarına ise tedbir konulmuştur.²⁶⁰

Ertesi gün aynı gazetede savaş, mülteciler ve gönüllüler yerlerini korumuşlardır. *Orizon* gazetesinin bildirdiğine göre her yer karla kaplı ve sıkça kuvvetli fırtınalar çıkmaktaydı. Rus ordusu Bayezid, Diyadin, Karakilise ve Eleşkirt vadisini ele geçirmiş, güney yönünde ilerlerken Muratçay kıyısında Dutah köyüne de girmişti. Ele geçirilen Kürt köylerinin gençleri dağlarda saklanmaktaydılar. Birçokları açlık ve soğuktan ölmek üzere olan eş ve çocuklarını bırakarak bunu yapmaktaydılar. Ele geçirilen yerlerde yeni yönetim ve düzen kurulmaktaydı. Birçok temel ihtiyaç maddesinin yani elbise, pabuç, eldiven, tütün, mum, şeker ve çayın kıtlığı hissedilmekteydi. Bölgeye gelen Batum Şehir Başkanı, makalenin yazarı muhabire, Batum’da sakinliğin hüküm sürdüğünü, paniğin azaldığını ve şehrin tamamen güvende olduğunu belirtmiştir. Kutaisi şehir idaresi tarafından sakinlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması adına tedbirler de alınmıştı.

²⁶⁰ Reç 315, 21 Kasım 1914.

Maku'dan bildirilen diğerk bir habere göre ise Türk sınırından elde edilen istihbarata nazaran, Van vilayetindeki Türklerin durumu gitgide daha kötüleşmekteydi. Maku Ermenileri ise tamamen Rus tarafında olup, birçoğı Türkiye'ye gitmekte olan gönüllü birliklerine katılmaktaydılar.²⁶¹

Ermeni gönüllülerinin Rus ordularına katılmaları, Odessa'yı da içersine alan Çornomorsk Vilayeti basınında da konu edilmiştir. 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914) tarihli sayısında *Chernomorskiye Novosti* adlı gazete Novorossisk şehrinden Kafkas Ordusuna 10 gönüllünün gittiğini ve hemen hemen hepsinin Ermeni olduğunu yazmıştır. Aynı zamanda Novorossisk limanında hamal olarak çalışan birçok Ermeni de onlara katılmak isteklerini belirtmişlerdir. 15 Kasım 1914 (28 Kasım 1914) tarihinde aynı gazete gönüllüler konusunu işlemeye devam etmiştir. "Ermenilerin İsyanı" başlığını taşıyan haber, isyan eden Ermenilerin Türk ordusunun arkasında Van ve Erzurum arasında faaliyet gösteren birkaç çeteye ayrıldığını bildirmiştir. Makalede iddia edildiğine göre, Ermeniler iyi silahlanmış ve eğitimli idiler. Hemen hemen hepsi Jön Türkler ile yollarını ayırmış ve Rusya tarafına geçmiş Taşnaksütyun partisi üyesiydi. Rusya tarafından yola çıkan Ermeni gönüllü birliklerinin komutanları şimdiden isyancılar ile bağlantı kurduklarını açıklamışlar, onların da silahları ve cephaneleri yeterli idi. Gazetenin beş gün sonra konu ile ilgili çıkan haberi, bu sefer Kafkasya Cephesi'ndeki çatışmaları ve Ermeni gönüllülerinin bu çatışmalardaki yerini incelemiştir. Gazetenin iddiasına göre Ermenistan dağlarında Kafkas Ordusu'nun ön saflardaki birliklerine Osmanlı vatandaşlarından 10.000 kişilik isyan bayrağı kaldıran Ermeni gönüllü taburu katılmıştı. Kafkas Ordusu Komutanı aç ve çıplak kalmış bu Ermenilere yemek ve kıyafet teklifinde bulunmuş, fakat Ermeniler bunu reddederek kendilerine silah ve cephane verilmesini istemişlerdir. İstediklerini aldıktan sonra hemen Türklerle vuruşmuşlar ve onları püskürterek Rus ordusuna büyük bir katkı vermişlerdir. O sıralarda ise gönüllülerden alınan istihbarata göre, Erzurum için birkaç bin Ermeni'nin düzenli Türk orduları ile çarpışmaları sürmekteydi.²⁶²

Kafkas Cephesi'ndeki ilk çarpışmalar, Kasım ayında Rus saldırıları ile başlayıp Osmanlı Devleti tarafından durdurulmuştur. Rus ordularının bölgedeki etkinliğinin

²⁶¹ Reç 316, 22 Kasım 1914.

²⁶² Lyubov Georgiyevna Polyakova, *Chernomorskaya Guberniya v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (Na Materialah Periodičeskoj Peçati*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 99-102.

düşük olması, Osmanlı ve Alman Genelkurmayını Kafkasya'nın zapt edilebilir olduğuna ikna etmiştir. Bu düşünce ile yürütülen Sarıkamış Harekâtı ise tarihi bir faciaya sebep olarak on binlerce Osmanlı askerinin şehit olması ile sonuçlanmıştır. Durum Rusya'ya ilerleme şansı vermiş, Doğu Anadolu'nun birçok kenti Rus hâkimiyetine geçmiştir.²⁶³

Van isyanının sürdüğü ilkbahar döneminde de Ermeniler Rus basınının konusu olmaya devam etmişlerdir. Fakat bu dönemde Rus basını daha çok Çanakkale Cephesi'ndeki çatışmalarla ilgilenmiş, Ermeniler ikinci planda kalırken, gönüllülerden hiç söz açılmamıştır. *Den* gazetesinin 16 Nisan 1915 tarihli sayısının ilk sayfasında Ermeniler ile ilgili İngiliz Parlamentosu'nda yapılan bir tartışmaya yer verilmiştir. Londra'dan ulaşan habere göre İngiliz-Ermenistan Komitesi²⁶⁴ Başkanı Aneurin Williams, İngiltere hükümetinin Rusya'nın Lehlere vermiş olduğu özerklik gibi haklarını savaş sonunda Ermenilere verilmesi için çaba harcamaya niyeti olup olmadığını sormuştur. Williams'ın bu sorusunu cevaplandıran İngiltere Dışişleri Bakanı Yardımcısı Neil Primrose, hükümetinin Asya Türkiye'sindeki Ermeni milletinin haklarını koruyacağına dair söz vermiştir. Fakat şimdilik ileride yapılacak uluslararası antlaşmalar ile belli bir şey söylemenin imkânı yoktu. Gazetenin dördüncü sayfasına ise bazı Taşnaksütyun partisi mensuplarının yargılanma süreci taşınmıştır. Habere göre Tiflis'te yaşayan 12 parti mensubu Kafkasya şehir ve köylerinde 1905-1912 yılları arasında devrimci amaçlarla para toplamak ve silahlı hırsızlık suçlamalarıyla ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Suçlananlar arasında ise öğretmenler, öğrenciler, papaz Ter-Vaskanyan ve diğerleri vardı. Suçlular yaklaşık üç sene hapis yatmışlar, 13-18 Aralık 1914 tarihinde davaları görülmüş nihayetinde aleyhlerinde kanıt olmadığı için hepsi serbest bırakılmıştır.²⁶⁵

Russki Invalid adlı askerî gazetesinin, 19 Mayıs 1915 tarihli sayısında “Askerî Yorum-Kafkas Cephesi'ndeki Durum” başlığı altında çıkan makale, Rus ordusunun 20 Nisan'dan bu yana ilerleyişini anlatarak Van'ın da ele geçirildiğini duyurmuştur. Türk

²⁶³ Durmuş Yalçın (ve diğerleri), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2016, s. 82-84.

²⁶⁴ İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Fatih Sakallı, *İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Faaliyetleri (1913-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023), Tez No: 836249.

²⁶⁵ *Den* 316, 3 Nisan 1915.

orduları ise yer yer karşı atak denemeleri yapmış, fakat bunlar başarıyla neticelenmemiştir. Yazara göre Rusların kazandığı başarılar İran'da güçlenmekte olan Alman propagandası göz önüne alındığında büyük bir anlam ifade etmekteydi. Türklerin İran sınırından uzaklaştırılması, Urmiye'nin zaptı ve özellikle İran'a Türk hücumlarının yapıldığı Van çevresinin alınması, İranlıları Türklerin zayıflığına ikna etmeliydi. Böylelikle Almanların İranlıları savaşa çekme planları da suya düşmüş olacaktı.²⁶⁶

Gazetenin ertesi günkü sayısı ise Anadolu'daki Ermenilerin durumunu anlatan iki haberle günü kapatmıştır. "Türk Cephesi" başlığı altında verilen, Tiflis'ten önceki gün telgrafla ulaşan habere göre, Türk ordusunda hizmet eden yedi kaçak Ermeni, Karadeniz'de dört günlük tehlikeli tekne yolculuğunun ardından Batum'a varmışlardı. Kendi iddialarına göre Rus donanmasının bombardımanı sonucu Trabzon'da birçok ev yıkılmış ve 250'den fazla insan yaşamını yitirmişti. Şehrin durumu içler acısıydı. İstanbul'dan gelen emir üzerine ise tüm Ermeni evleri aranmakta, birçok Ermeni de tutuklanmaktaydı. Maddi durumu iyi olan ülke içerisine kaçmaktaydı. Tüm dükkânlar kapalı, temel ihtiyaç maddeleri ise hiç yoktu. "Son Askerî Haberler" başlığı altında aynı sütunda yer alan bir diğer haber ise Romanya gazetelerine atıfla İstanbul'da terörün hüküm sürdüğünü, Doğu Anadolu'da ise şiddetin devam ettiğini yazmıştır. Türk makamlarının bunu reddi, yine gazetenin iddiasına göre, gerçeği yansıtmamaktaydı. Osmanlı Hükümeti, Müslüman halkı kontrol altında tutmak ve yönetici çevrelere karşı nefretin oluşmasını engellemek adına tüm tedbirleri almaktaydı. Halk ise Türk ordusunun başarılarından bahseden resmî haberlere inanmayı kesmişti.²⁶⁷

Rumen gazetelerinin bu tutumu Osmanlı makamlarınca da bilinmekteydi. Nitekim Hariciye Nezareti'nin tutmuş olduğu bir rapor bunu göstermektedir. Rapora göre *La Romani* gazetesinin başını çektiği Bükreş'te çıkan bazı gazeteler, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri hürmete layık göstermeye çalışmakta, Ermenilerden dolayı Osmanlılara karşı yöneltmekte oldukları suçlamalar, her zaman Bükreş Baş şehbenderliği tarafından resmîyette kati surette reddedilse de, *La Romani* bu resmî beyanatı da derhal reddederek saldırılarını tehdit derecesine çıkarmaktaydı. Örneğin

²⁶⁶ *Russkii Invalid* 108, 19 Mayıs 1915.

²⁶⁷ *Russkii Invalid* 109, 20 Mayıs 1915.

Van vilayeti Müslüman nüfusu hakkında Ruslar ile Ermeniler tarafından sonradan gerçekleştirilmiş mezalim ve katliamlara dair Harbiye Nezareti'nden düzenlenen resmî tebliğ gazeteye gönderildiğinde, gazete aynı gün aynı tarzda bir makale yayımlayarak resmî tebliğdeki olayı inkârla, tekrar Osmanlı Devleti'ne hakaret etmekteydi. Bununla beraber Osmanlı Devleti hakkındaki bu iftiraları diğer Bükreş gazeteleri de yayımlamaktaydılar. Fakat bu haberler Rumen kamuoyunda büyük bir etki oluşturmamaktaydı. Ayrıyeten bu meseleleri başlıca *La Romani* ve *Jurnal de Balkan* gazetelerinin tahrik ettikleri, Ermeni kışkırtıcılarının yardım toplamaya devam ederek, bir kısım Ermenileri Rus ordusuna gönüllü gitmeye teşvik ettikleri de bildirilmekteydi.

Rapor bu beyanın ardından başka bir Rumen gazetesi olan *Independenta*'da *Novoye Vremya*'dan naklen Ermenilerin Türkiye'deki genel durumları hakkındaki detaylı habere işaret etmiştir. Habere göre, İstanbul'dan nakledilen Ermenilerin yüzde dokuzu yolda öldürülmek veya asılmış olmak suretiyle yitirilmiş sayılabilmekteydi. Bu durum Romanya elçiliğince de doğrulanıp elçilikte Ermenilere yeni bir zulüm yapılacağı korkusu meydana gelmiştir. Tüm İstanbul Ermenileri ve özellikle entelektüelleri her an ortaya çıkabilecek aynı tehlike tehdidi altında bulunmaktaydılar. Bir rivayete nazaran meşhur Ermenilerden ve Hınçak komitesinin nüfuzlu üyelerinden Muradyan ve Zaharyan Kayseri'de asılmışlardır. Enver Paşa'nın samimi dostu olan İstanbul'daki Amerika elçisi zavallı Ermeniler hakkında çaba göstereceğini vaat etmiştir. Erzurum Müslümanları bile Ermenilerin Erzurum mektuplarında pek acı verici bir surette tasvir edilen nakillerini protesto etmişlerdir. Kovulan Ermenilerin evlerine ve arazilerine Ruslar tarafından fethedilen Çerkez vilayetlerinden gelen Türk milliyetçileri yerleşmekteydi. Bütün Van arazisi ise geniş bir çöle dönmüştü.

İstanbul'da Ermeni tutuklamaları devam etmekte, Kumkapı mahallesinde son günlerde 60'ı aşkın kişi kaybolup, bunlar arasında Cemiyet-i Hayriye'ye mensup bazı Ermeni kadınları da vardı. Kayseri'de daha önce sözü edilen Muradyan ve Zaharyan haricinde Taşnak komitesi üyelerinden 12 tacir de asılmışlardır. Birkaç gündür İstanbul'da doğmuş olan tüm Ermenilerin nüfus kayıtları yapılmaktaydı. Bundan kasıt ise vilayet Ermenilerinin İstanbul'dan kovulmaları idi.

Türk kaynaklarından edinilen bilgilere göre, tutuklanmış Ermeni ileri gelenlerinin tümü eğer şimdi değil ise muhakkak asılacaklardı. *Tanin* gazetesine nazaran Osmanlı Hükümeti, bütün Ermeni kadınlarını imhaya veya İslâmiyeti kabule mecbur etmeye karar vermişti. Sünne'deki Ermeniler dahi soydaşlarının Türkler tarafından uğradıkları mezalim ve haksızlıklardan dolayı yas alameti olarak Ağustos ayının sonuna doğru mağaza ve dükkânlarını kapamış, Ermeni milletin kurtuluş ve selameti için kilisede bir ayin yapmışlardır. Bu ayine Sünne Rus ve Yunan konsolos yardımcıları da katılmışlardır.²⁶⁸

Doğu Anadolu'daki önemli merkezlerden bir diğeri olan Erzurum'un işgalinde Rus basını, Van işgalinde olduğundan daha fazla önemi Ermenilere göstermiştir. Her iki işgalde de Ermeni mültecilerin durumları işlenirken gönüllülerden hiç bahsedilmemiştir.

Rus ordularının Erzurum saldırılarını başlatmasının²⁶⁹ ardından bir gün sonra 13 Şubat 1916'da *Novoye Vremya* gazetesi durumdan “Bukovina ve Ermenistan'daki Taarruzumuzun Sonuçları” başlığı altındaki haberde bahsetmiştir. Haberde Rus birliklerinin Doğu Anadolu'daki operasyonunun hem müttefiklerini rahatlattığını hem de Türk birliklerini diğer cephelerden destek almaya zorladığını belirtmiştir. Aynı gün gazetede çıkan bir haberin konusu ise Türkiye'deki Ermenilerin gördüğü sözde zulüm olmuştur. “Yeni Ermeni İmhası” başlığı altında Londra'dan bildirildiğine göre, hâlâ Türkiye'de kalan birkaç Ermeni, tekrar Türkler tarafından katliama maruz bırakılıyorlardı. Bu Türkler erkekleri öldürüp genç kadınları ve kızları ise yüksek fiyata pazarda satabildikleri İstanbul'a götürmekteydiler.²⁷⁰

18 Şubat 1916 tarihinde çıkan haberde ise Erzurum şehrinin genel durumundan bahsedilmiş, Rus ürünlerinin Doğu Anadolu'da görülmeye başlanıp artması Ermenilere verilen haklar ve Sarıkamış'a uzatılan tren yoluna bağlanmıştır. Bu haklar ve tren yolunun sayesinde Ermeniler, Doğu Anadolu'ya daha çok Rus ürünü getirme imkânına kavuşmuşlardır. Daha önce Ermenilerin bu haktan mahrum bulunduğu

²⁶⁸ BOA, HR.SYS., 2879/27/1_5-6

²⁶⁹ Mevlüt Yüksel, “I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, 2008 (Erzurum: 2008), s. 1.

²⁷⁰ *Novoye Vremya* 14331, 31 Ocak 1916.

dikkat çekilerek savaşın iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişimine sekte vurduğu belirtilmiştir.²⁷¹

19 Şubat'ta gazeteler aracılığı ile Erzurum şehrinin alındığı bildirilmiştir. Kuşatmanın ve operasyonun nasıl gerçekleştiği ile ilgili haberlerin yanı sıra, Ermenilerin olaya tepkileri de gazetelerdeki yerini almaktaydı. *Novoye Vremya*'nın Tiflis'ten okuyucularına bildirdiğine göre, Erzurum Rusların eline geçtikten sonra Türk şiddetinden kaçarak kurtulan Ermeni mülteciler, kutlamalara katılarak Erzurum'un el değiştirmesinden duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Van Ermeni Kilisesinde ise dualar edilmiştir.

Kutlamaların yapıldığı bir diğer şehir ise Bakü olmuştur. Şehirde edilen dualardan sonra öğrenci, Müslüman, Ermeni ve Ruslardan oluşan kalabalık gruplar, bayraklar ve orkestra müziği eşliğinde Rus yönetimine ve dost ülkelerin elçiliklerine gitmişlerdir. Gösteriler devam etmekteydi.

Rusya'nın değişik bölgelerindeki Ermeni Komiteleri de Erzurum'un ele geçirilmesini kutlamışlardır. Gazeteye Odessa'dan ulaşan bir telgrafa göre Herson, Besarabya ve Tavrida Ermeni Komiteleri, Knez Nikola Nikolayeviç'e telgraflarında şunları ifade etmişlerdir:

“Erzurum ellerimizde. Tüm Türkiye Ermenistan'ı fethedildi. Büyük sevgisini Rusya'ya kanıtlamış olan Ermeni milleti, Rus ordusunun ileriki muvaffakiyetleri için Tanrı'ya dua etmekte ve ruhunda aziz bir imanla o mesut günün gelmesini beklemektedir. O gün, Çar'ın topuzu altında eziyet görmüş Ermenistan kutsanacak ve yeniden doğacaktır.”

Bu haberden sonra gazete Kafkasya'da yapılan benzer kutlamalara dikkat çekmiştir. Tiflis'ten önceki gün ulaşan telgrafa göre Piskopos Mesrop da, Nikola Nikolayeviç'e tebriklerini sunmuştur. Tebrikte şu ifadeler yer almıştır:

“Şimdi, Ermenistan korkunç Türk boyunduruğundan kurtarılmakta ve Ermeni milleti adınızı kutsayarak size saygılarını sunmaktadır.”

Nikola Nikolayeviç ise ona Erzurum'un alınması dolayısı ile Ermenilerin hislerini yansıtan telgrafi için teşekkür edip Tanrı'dan Erzurum'un Rus Devleti'nin parçası

²⁷¹ *Novoye Vremya* 14336, 5 Şubat 1916.

olarak kalmasına yardımcı olmasını ve bu şekilde Türk boyunduruğu altında kalan Hristiyanların yüzyıllık acılarına son vermesini dilemiştir.

Erzurum'un Rusların eline geçmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nde de kutlanmıştır. Gazetenin Paris'teki muhabiri aracılığı ile bildirdiğine göre, Erzurum'un alınması Ermenilerin Türk mezaliminden kaçarak sığındıkları Amerika'da olduğu kadar hiçbir yerde yankı uyandırmamıştı. *Journal des Debats* gazetesine göre şimdi Ruslara Anadolu'nun kalbine giden yol açılmıştı.

Erzurum'un alınmasının tarihsel ve politik önemine işaret eden bir makaleyi gazetenin önemli yazarlarından Mihail Osipoviç Menşikov, "Büyük Yolda" başlığı ile okuyuculara sunmuştur. Menşikov makalesinde, Doğu Anadolu ve Ermenilerden de bahsederek süreçteki paylarına işaret etmiştir. Menşikov'un düşüncesine göre Rusya Türkiye'ye karşı savaşa kadar iyi komşuluk politikasını sürdürmüş ve İngiltere tarafından 1890'ların sonunda önerilen Doğu Anadolu işgalinden vazgeçmiştir. Rusya birçok savaşın ve isyanın ortaya çıkardığı fırsattan Türk İmparatorluğunu arkadan vurmak için yararlanmamış, ona Doğu Anadolu'da reform yapma zorunluluğu getiren Berlin Antlaşması'nın ihlaline sabretmiştir. Ermenistan ise kanaatine göre Rusya ile aynı millettense olmamasına rağmen, Hristiyan bir ülke olarak Rusya nezdinde himayeye sahipti. Bunların karşısında Türkiye, barışı önemsememiş ve hiçbir sebep olmaksızın gündüz gözü donanmasını korumasız Rus kıyılarına salmıştır. Bu durum, Türk hükümetinin şeref ve vicdanına güvenilmeyeceğini kavi bir surette kanıtlamaktaydı. Ayaktan sokan bir yılan gibi hırçın bu komşu Rusya'yı dili koparılan kadar sokmaya devam edecekti. Savaşın sebebinin bu olabileceğine işaret eden yazar, Rusya'nın sonsuza kadar değil ise bir süreliğine kendisini güvenceye almak istediğini söylemiştir.

Bu sırada Rusya, insani geleneğe sahip Hristiyan bir devlet olarak sadece Ermeniler ve Gürcüler için değil, onunla birleşen Müslümanlar için de hami olarak ortaya çıkmıştır. Bu milletler ilk defa Rus hâkimiyeti altında biraz da olsa hak ve hukuk hakkında fikre sahip olma fırsatı kazanmışlardır. Eğer Ermeniler ve Gürcüler için Rus vatandaşlığı fanatik Müslümanlar tarafından maruz kaldıkları imhaya karşı bir garanti ise, Müslümanlar için ise Rusya ile birleşme aynı garantileri sağlamaktaydı. Mesele Türkiye ve İran'ın Güney Kafkasya ile komşu تنها yerlerinde Müslümanların sürekli

birbirleri ile çatışma ve anarşi içinde yaşamalarıydı. Hristiyan ve Avrupa kültürüne sahip bir idarenin kurulması sadece dış değil iç huzuru da sağlamaktaydı. Daha sonra yazar, Rusların sıcak denizlere inmesini içinde bulundukları coğrafi koşullarla da ilişkilendirmiştir. Erzurum'un alınmasını Azov, Anap, Erivan ve Kars'ın alınması gibi büyük bir yoldaki başka bir adıma benzeterek makalesini noktalamıştır.²⁷²

Sonuç olarak, Birinci Balkan Savaşı'nın sona ermesinden Ermeni gönüllü alaylarının dağıtılmasına kadar Ermeniler ile ilgili haberlerin Rus basınında sabit bir yere sahip oldukları görülmektedir. Birinci Balkan Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Rus basınında Ermeniler ile ilgili çıkan haberler, onların Türkiye'de birçok açıdan çok zor durumda yaşadıkları düşüncesi üzerinden yazılmıştır. Fakat Islahat tartışmalarının gündeme gelmesi ile Almanya ile Rusya arasındaki iş birliği sayesinde bu sıkıntıların aşılabileceği, bu durumun Osmanlı Devleti'nin de çıkarına olduğu düşüncesi yer almaya başlamıştır. Ne var ki Rusya ve Almanya arasındaki diplomatik ilişkilerin bozulması Rus basınına da yansımış, çıkan haberler Islahat sürecinin başarısızlığında Almanya'yı suçlamakla kalmayarak, onların da Türkler gibi Ermenilere yönelik kötü niyetler beslemekte oldukları üzerinde durulmuştur. Rus basını Islahat antlaşmasını, imzalar atıldıktan sonra Rus diplomasisinin bir zaferi gibi göstermiş, Ermeni ileri gelenlerinin fikirlerine de yer vererek okuyucusunu bu fikre ikna etmeye çalışmıştır. Islahatların uygulanması süreci Rus muhabirlerini memnun etmemiş, Türk Hükümeti üzerindeki denetim mekanizmasını yetersiz bulmuştur. Bu yetersizlik biraz Rus diplomasisinin de iyimserliği ile açıklanırken, Alman hükümetinin de hareketsizliği vurgulanmıştır. Bu durumda Rus basını tekrar Ermenilerin Türkiye'deki sıkıntılarına değinme politikasına yönelmiştir. Ermenilerin çıkarttıkları gazeteler, kendi içerlerindeki uyum haricinde Rus basınıyla da ağız birliği yapmaktaydı.

Daha önce olduğu gibi I. Dünya Savaşı döneminde de Ermeniler ile ilgili haberler Rus basınındaki yerini korumuştur. Kafkas Cephesi'nde çatışmaların başlamasının ardından, Ermeni gönüllüğünün propagandası yapılmış, ilk çıkan haberler de, daha önce olduğu gibi, Ermenilerin Rus ordusunda gönüllü olarak hizmet vermeye başladıkları vurgulanarak, daha fazla Ermeni gönüllü saflarına çekilmeye çalışılmıştır. Yerel basından ziyade Moskova ve St. Petersburg gibi büyük şehirlerinin basınında

²⁷² *Novoye Vremya* 14337, 6 Şubat 1916.

gönüllüler ile ilgili haberlerin yer almış olması oldukça dikkat çekicidir. Önemli olan diğer husus ise yerel basında çıkan gönüllü haberlerinin, çatışmanın gerçekleştiği Kafkasya’da değil, gönüllülerin toplanma merkezi olan Odessa gibi şehirlerin basınında da yer almış olmasıdır. Bu da bizi, savaşın başlangıcında Ermeni gönüllülere Rus kamuoyunda ciddi bir yer verildiği sonucuna götürmektedir.

Ancak savaşın devam etmesi ile birlikte Rus kamuoyunun Ermeni gönüllülere göstermekte olduğu ilgi ciddi şekilde azalmıştır. Bu durumu bizlere yine merkezi basında çıkan haberler göstermektedir. Görüleceği üzere, Van ve Erzurum gibi Doğu Anadolu’nun önemli şehirlerinin alınması gazetelerde geniş yankı uyandırmasına rağmen Ermeni gönüllülerin çarpışmalardaki rolleri ile ilgili tek bir satır bile yazılmamıştır. Yine de Ermeni mültecilerinin daha önceki haberlerde olduğu gibi içerisinde bulundukları durum sütunlardaki yerini korumaya devam etmiştir. Bu haberlerde mültecilerin durumları, hiçbir yer adının verilmemiş olması ve uzaktan işitilenlerle gazete sütunlarının doldurulması durumları dikkate değerdir.

Erzurum’un Rusların eline geçmesi Ermenilerde büyük bir sevinç yaratmış, dünyanın çeşitli yerlerinde başka milletlerle beraber kutlamalar yapmışlardır. Elde edilen başarı sonrası Piskopos Mesrop, Knez Nikola Nikolayeviç’e tebrik telgrafında “Ermenistan” ın tamamen kurtarıldığını söylerken, buna cevap olarak Knez’in, Erzurum’un Rus toprağı olarak kalacağını söylemesi ise iki milletin savaş sonrası kurulacak düzenle ilgili farklı fikirlere sahip olduğunu göstermesi açısından kanaatimizce güzel bir örnek teşkil etmektedir.

SONUÇ

Birinci Balkan Savaşı'nın başlamasından Islahat Antlaşması'nın imzalanmasına kadar Ermeniler, Ruslarla birçok kanaldan iletişim kurmaya çalışmış, Osmanlı Devleti'nin savaşlardan dolayı oluşan zayıf durumundan istifadeye uğraşmışlardır. Bu sıralarda sık sık bir araya gelen kilise ve siyasi partiler ortak hareket etmeye çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Bu durum en çok yeni bir savaş için Ermenilerden istifade etmek isteyen Rusların işine yaramıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasından önce başlayan gönüllü toplama faaliyetleri, gönüllü birliklerin dağıtılmasına kadar sürmüştür. Bu süreçte en aktif rolü Rus konsoloslari ve Ermeni din adamlari oynarlarken, Balkan devletlerindeki yolsuzluk ve farklı devletlerden gelen kışkırtıcıların da yadsınamaz rolü belirtilmelidir. Ermenilerin bir kısmı gönüllülük hareketine katılmışlardır. Ermenilerin zengin ve siyasetle uğraşan kesimi gönüllülük hareketinin diplomatik ayağını oluşturmuşlardır. Ticaretle uğraşan kesimi ise harekete ekonomik destek vermişlerdir. Son olarak maddi yönden zayıf olan işçi kesimi ise gönüllü olarak savaşa katılmışlardır. Osmanlı istihbaratı bu süreçte çok yoğun bir çaba harcamıştır. Hemen hemen her gün gönüllüler ile alakalı raporlar, telgraflar ve tahriratlar devletin çeşitli kurumları arasında gidip gelmiştir. Bunlardan anlaşıldığı üzere gönüllülerin çoğu Bulgaristan ve Romanya'dan gitmiştir. Burada ticaretle zenginleşen bazı Ermeniler, işçi sınıfından olan Ermenileri kışkırtarak Türklere karşı şiddetli bir akım meydana getirmişlerdir. Balkanlar'a Rusya ve diğer ülkelerden sevkle gönderilen görevliler, bunu propagandalar ve uydurma fotoğraflar aracılığı ile yapmışlardır. Gönüllüler toplu olarak deniz yolu ile Rusya'ya gönderilmişlerdir. Bunların yol ve temel ihtiyaçlarını

Ermeni Cemiyet-i Hayriye Komitesi, Eçmiyazin Katogikosluğu ve *Adevarul* gazetesi karşılamıştır. Pasaportları Rusya konsolosları tarafından verilmiştir. Taşınmaları ise Romanya limanlarında Rusya tarafından kiralanan vapurlar ile gerçekleştirilmiştir.

Islahat Antlaşması'nın (Yeniköy Antlaşması) imzalanmasından, gönüllü birliklerin dağılmasına kadar Ermeniler, Rus basınında önemli bir yere sahip olmuştur. Islahat Antlaşması'nın (Yeniköy Antlaşması) imzalanmış olması, Rus basını tarafından Rus diplomasisinin bir zaferi olarak gösterilirken, ıslahatların uygulanış şekli Rus muhabirlerini memnun etmemiş, bunun sorumlusu olarak Rus diplomatların rehaveti gösterilerek Almanların hareketsizliği de vurgulanmıştır. Bu durumda, Türkiye'deki Ermenilerin sıkıntılarına vurgu yapmaya devam eden Rus basınına Ermeniler de katılmışlardır. Kafkas Cephesi'nde çarpışmaların başlaması ile birlikte gönüllüler ile haberler hem merkezi hem de yerel Rus basınında görülmeye başlanmıştır. Gönüllüler savaşın başlangıcında Rus basını tarafından büyük bir teveccühe mazhar olmuşlardır. Fakat bu durum savaşın sonuna kadar bu şekilde devam etmemiş, Van ve Erzurum gibi büyük şehirlerin ele geçirilmesi ile ilgili haberlerde Ermeni gönüllülerine değinilmemiştir. Fakat hiçbir inandırıcılığa sahip olmayan Ermeni mültecilerin durumları ile haberler yerini korumuştur.

Gönüllüler savaş öncesinden başlamak üzere dağılmalarına kadar çok çeşitli yardımlar almışlardır. Bu yardımlar öncelikle gönüllülerin kendilerine yapılmaya başlanmış, fakat daha sonra geride bıraktıkları aileleri de bu yardımlardan faydalanmaya başlamışlardır. Kafkaslarda, Balkanlarda ve Anadolu'da toplanan bu yardımlar, temel ihtiyaç malzemeleri olup toplanma yerlerine göre birbirinden ayrışmamaktadır. Yardımların organizasyonunu çeşitli Ermeni Komiteleri, din adamları ve gönüllü toplamak üzere gönderilen kışkırtıcılar üstlenmişlerdir.

Papazlardan Katogikos'a kadar birçok küçük ve büyük yerleşim yerlerinin ruhani hizmetlerinden sorumlu din adamları da savaşın başından sonuna kadar gönüllülük hareketine katkılarını çeşitli şekillerde sunmuşlardır. Bunlar arasında Ermenilerin toplanma yerlerinde onları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıcı nutuklar okumak, gönüllü yazılmaları için ikna etmek, Ermeni gençlerine boş vaatler vermek ve onların Osmanlı ordusundan firarlarını sağlamak sayılabilir.

Yeterli bir eğitim verilmeden savaşmaları istenen gönüllü Ermeniler, Antranik'in Kafkasya'ya gelişi ile birlikte organize ettiği birliklere teslim edilmişlerdir. Kafkasya'ya ulaşana kadar deniz ve demiryollarını kullanmışlardır.

Gönüllüler Rus ordusuna sürekli insan gücü ve Doğu Anadolu'nun farklı bölgelerinde rehberlik hizmeti sağlama anlamlarında önemli katkılar sunmuşlardır. Ayrıca gazete haberlerinde yer almalarıyla iyi bir savaş propaganda malzemesine dönüştürülmüşlerdir. Gönüllüler Rus ordusuna zararlar da vermişlerdir. Bunlar arasında işgal ettikleri topraklardaki Rus ideallerine zarar vermeleri ve ordu içerisinde sürekli disiplini bozucu davranışlarda bulunmaları yer almaktadır. Disiplini bozucu davranışları, Rus yüksek komuta kademesinin de gönüllüler ile ilgili en çok yakındığı husus olmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ*

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH.EUM.2.Şb)

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH.SYS)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Hariciye Nezareti İdare Evrakı (HR.İD)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04)

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR.SFR.01)

YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III*, (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2006)

KİTAPLAR

Armaoğlu, F. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017)

Arutyunyan, A.O. *Andranik Ozanyan Dokumenti i Materiali*, (Yerevan, Glavnoye Arhivnoye Upravleniye Pri Sovete Ministrov Respubliki Armeniya, 1991)

Bakar, B. *Ermeni Tehciri* (Ankara: ATAM, 2021)

Bashanov, M. *Türkiye’de Ermeni Meselesi Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri*, çev. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: TTK, 2019)

Beydilli, K. *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler*, (Ankara: TTK, 1988.)

Cengizer, A. *Adil Hafızanın Işığında Osmanlı’nın Son Savaşı*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018)

Chernichenkina, N. *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, (Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015)

Ericson, E. J. *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*, çev. İbrahim Türkmen, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015)

Gasımlı, M. *Anatoliya i Yujnii Kavkaz v 1724-1920-e gg.: V Poiskah İstoričeskoy İstini*, (Moskva: İnsan, 2014)

Güllü, R. E. *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, (Ankara: TTK, 2015.)

* Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Günay, N. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, (Ankara: ATAM, 2020)

Karacakaya, R. *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2021)

Küçük, C. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984.)

Lapin, V.V. *Armiya Rossii v Kavkazskoy Voyne XVIII-XIX vv.* (Saint-Petersburg: Yevropeyskii Dom, 2008)

McCarthy, J. *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, (Ankara: TTK, 2014)

Mustafazade, A. *Raport General-Mayora Bolhovitinova O Deyatelnosti Armyanskikh Voorujennih Otryadov v Turtsii i Zakavkazye v Pervuyu Mirovuyu Voynu*, (Bakü: Azərneşr, 2011)

Özdemir, H. *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, (İstanbul: T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 2010)

Perinçek, M. *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015)

Perinçek, M. *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2012)

Saray, M. *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, (Ankara: ATAM, 2010)

Sarınay, Y. *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, (İstanbul: İdeal Kültür & Yayıncılık, 2012)

Sertçelik, S. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, (Ankara: SRT Yayınları, 2021)

Sertçelik, S. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2009)

Shaw, S. J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Ermeniler-*, çev. Şadi Dinlenç, (Ankara: TTK, 2021)

Sonyel, S. *The Great War and The Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers)*, (Ankara: TTK, 2001)

Türkmen, Z. *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, (Ankara: TTK, 2006)

Yalçın, D. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, (Ankara: ATAM, 2016)

DOKTORA VE YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

Doğan, Ş. *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)* (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2007)

Ekşi, F. M. *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022)

Narinç, Ö. *Bulgar Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri* (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2017)

Polyakova, G. L. *Chernomorskaya Guberniya v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (Na Materialah Periodičeskoj Peçati)* (Yüksek Lisans Tezi, Volgogradskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2018)

Sakallı, F. *İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Faaliyetleri (1913-1923)* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023)

MAKALELER

Atabay, E. İ. “Protsess Prisoedinyeniye Armyanskikh Dobrovoltsev k Russkoy Armii na Kavkazskom Fronte (1914-1915)”, *Rossiyskiy Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy Universitet im. A. İ. Gertsena*, (Saint-Petersburg, 2020)

Çetin, N. “Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 42, (İstanbul, 2016)

Günay, N. “Yeniköy Antlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği”, *Gazi Akademik Bakış*, Sayı 16, (Ankara, 2015)

Hasanlı C. “Kafkas Cephesi'nde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 50, (Ankara, 2015)

Sargsyan S. “Armyanskoye Dobrovolcheskoye Divijeniye i ego Osvesheniye v Periodicheskom İzdanii”, *Region i Mir*, Sayı 3-4, (Erivan, 2015)

Sarınay Y. “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Gazi Akademik Bakış*, Sayı 2, (Ankara, 2008)

Yüksel M. “I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, (Erzurum, 2008)

GAZETELER*

Den

Kavkaz

Moskovskiye Vedomosti

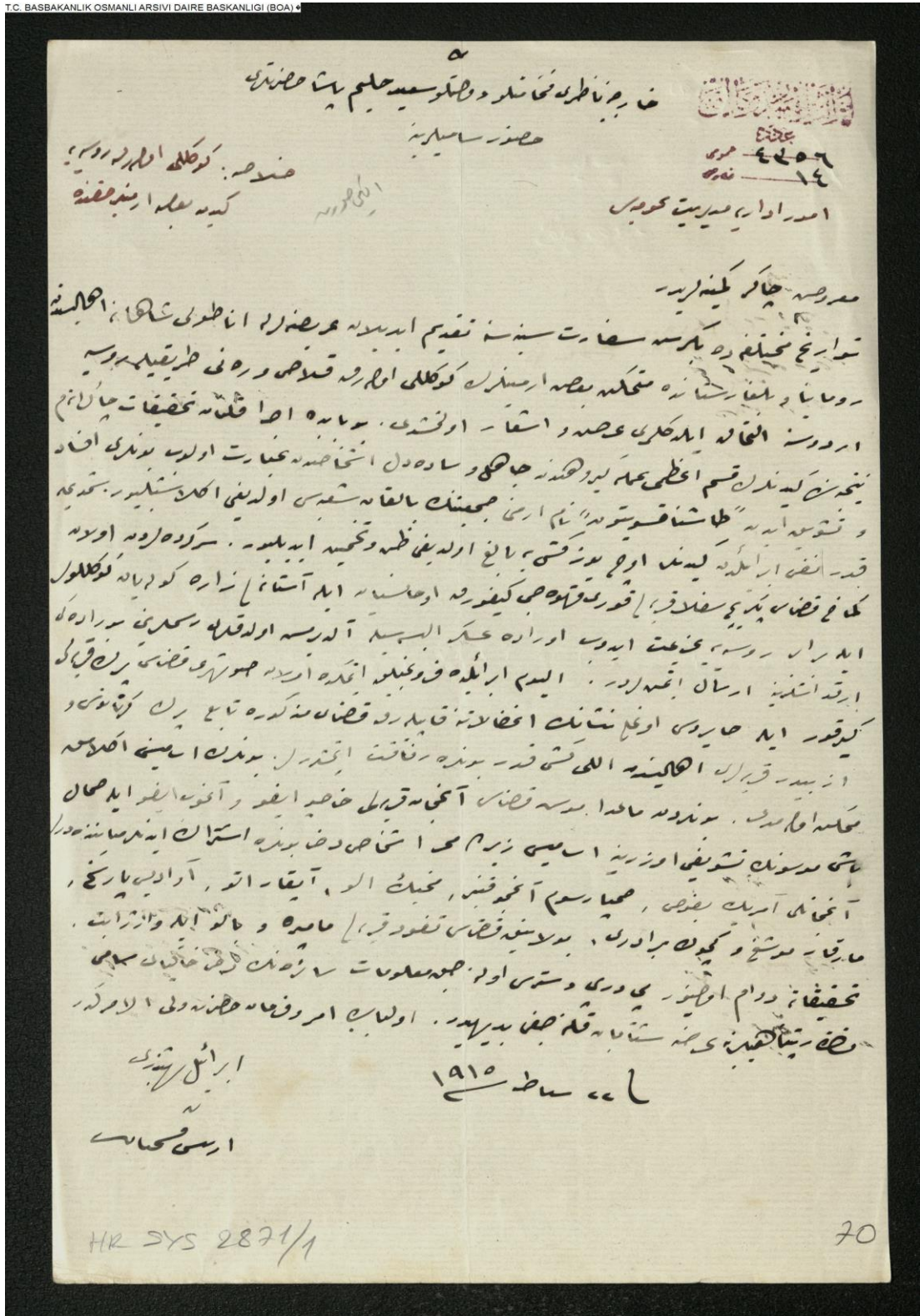
Novoye Vremya

Reç

Russkii İnvaid

* Kullanılan gazetelerin nüsha numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

EK-1: Balkanlar'dan Rusya'ya gönüllü giden Ermenilere dair bir arşiv belgesi

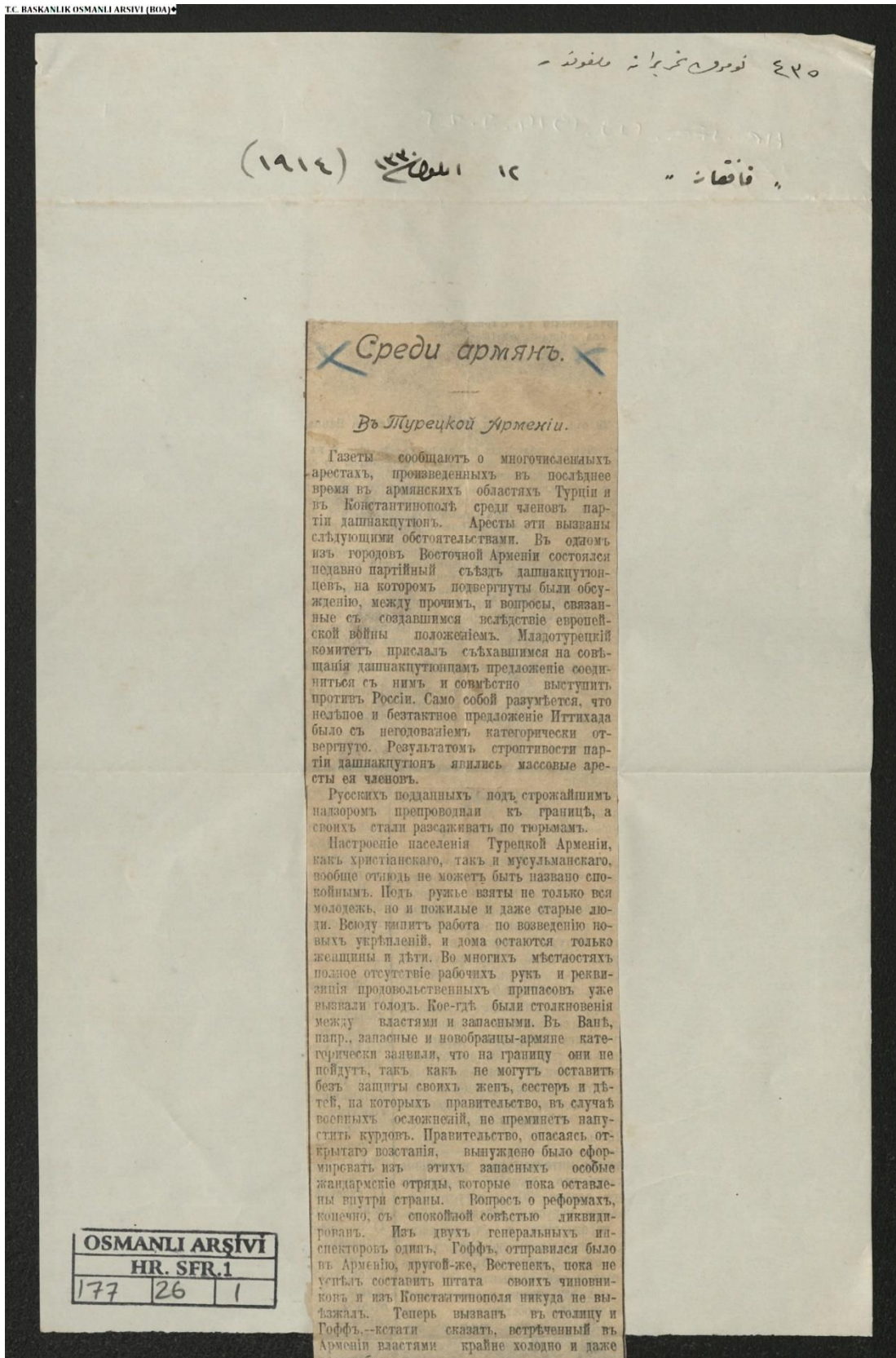
EK-3: Nubar Kevorkyan'a ait pasaport

DH.EUM.2.Şb.00068.00033.004

EK-4: Osmanlı Arşivleri'nden Ermeniler ile ilgili Rusça Haber Örneği

T.C. BAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

HR.SFR.1.00177.00026.001